

ԹՈՒՐՔԻԱՆ, ՄԻՈՆԻԶՄԸ, ՄԱՍՈՆՆԵՐԸ

ԵՎ

ՀԱՅՈՅ
ՑԵՂԱՍՊԱՆՈՒԹՅՈՒՆԸ

(ՓԱՍՏԱԹՂԹԵՐ ԵՎ ՈՒՍՈՒՄՆԱՍԻՐՈՒԹՅՈՒՆՆԵՐ)

«ՀԱՅ-ԱՐԻՆԵՐ» պարբերաթերթի
«ՀԱՅԵՐ» հավելվածի բացառիկ թողարկում

Գրքույկը տպագրվել է ամերիկահայ համակիրների
օժանդակությամբ:

9(47.925)

թ- 98

ԵՐԿՈՒ ԽՈՍԷ

Այս տարի կնշվի մարդկության պատմությանը երբևէ հայտնի
ամենահրեշավոր իրադարձություններից մեկի՝ Հայոց ցեղասպա-
նության 90-ամյակը: Ողջ հայությունը, կողքին ունենալով արդարա-
միտ և առաջադեմ մարդկությանը, կշարունակի պայքարը Հայոց
ցեղասպանության միջազգային ճանաչման ուղղությամբ:

Հայերիս համար այս տարին պետք է կարևորվի նաև մեր պատ-
մության ամենաողբերգական էջի գնահատման և վերաբժնորման ա-
ռումներով: Մենք անընդհատ մեր ուղեղներում պետք է ունենանք մի
հարցադրում: Ինչպե՞ս պատահեց, որ հզոր պետություններ և աշ-
խարհակալություններ ստեղծած, համաշխարհային քաղաքակրթու-
թյանը բազմաթիվ մեծ արժեքներ տված Հայը թուլացավ այնքան, որ
իր իսկ հողում ցեղասպանության ենթարկվեց մարդկությանը որևէ
մեծ արժեք չտված թուրքերի կողմից... Ինչպե՞ս դա կատարվեց, ի՞նչ
հայտնի ու գաղտնի ուժեր մասնակցություն ունեցան այդ սև
գործում...

Ներկայացվող ժողովածուն, որն ընդգրկում է արդեն հրատա-
րակված փաստաթղթեր և ուսումնասիրություններ, մի փորձ է դի-
տարկելու հայոց ցեղասպանությանը գաղտնի մասնակցություն ունե-
ցած երկու ուժերի՝ սիոնիզմի (հրեական ազգայնամոլության) և մա-
սոնականության (Ազատ որմնադրության) դերակատարումը: Դրա-
նով, իհարկե, ամենաչնչին չափով իսկ կասկածի տակ չի դրվում
թուրքական պետության պատասխանատվությունը: Սա կարևոր է
մեզ համար, որպեսզի չկրկնենք անցյալի սխալներն այսօր: Ինչո՞ւ
էին սիոնիստական ուժերը ուղղակի ու անուղղակի կերպով նպաս-
տում հայերի ցեղասպանությանը: Այդ հարցադրումն այսօր առավել
քան արդիական է, եթե նկատի ունենանք, որ վերջին տարիների ըն-
թացքում բազմաթիվ ատյաններում Հայոց ցեղասպանության ճանաչ-
ման հարցը ձախողվել է հրեական լոբբինգի արդյունքում (թեպետ
մեզանում շատերը մեր ժողովրդին հատուկ արդարամտությամբ և
միամտությամբ կարծում են, թե հրեաները, որպես ցեղասպանության
ենթակված բախտակից ժողովուրդ, պետք է նպաստեն Հայ Դատի
լուծմանը)... Ինչո՞ւ «արդարություն, եղբայրություն, հավասարու-
թյուն» դավանող մասոնականությունը, որն իր շարքերում ուներ (և
այսօր էլ ունի) բազմաթիվ հայ «եղբայրներ», չկանխեց մշակութա-
ստեղծ ու աշխատասեր մի ժողովրդի ոչնչացումը, այլ
ընդհակառակը՝ նպաստեց իր որոշ ուժերով...

Պատահական չէ, որ մերօրյա հայ մասոնները (որոնք կրկին
մեր ժողովրդին բնորոշ միամտությամբ կարծում են, թե կարելի է մա-
սոնականության ուժերն օգտագործել հայկական խնդիրներ լուծե-
լիս) նույնպես բարձրացնում են Հայոց ցեղասպանության մեջ մասո-

նականության դերի գնահատման հարցը: Բերենք միայն մեկ օրինակ: Հայ մասոնների «Արմեն» թիվ 28 օթյակի հրատարակած մատենաշարի Ե գրքույկում կարդում ենք. «Եւ վերջապէս Ազատ Որմնադրութեան պատմութեան մեջ տակաւին անպատիժ մնացած անմախքնաց տարողութեամբ ոճիրի մը արձանագրութիւնը բաց կըմնայ մեզի համար: Կարելի չէ ուրանալ, թե Ազատ Որմնադիրներն էին Հայկական ցեղասպանութեան հեղինակները» («Ուղեգիր դըպի մասոնութիւն», Պէյրութ, 1995, էջ 52)...

Ներկայացված ժողովածուն չի ընդգրկում թեմային առնչվող բոլոր նյութերը: Հարցի վերաբերյալ բազմաթիվ ուսումնասիրությունների հղումները կարելի է գտնել բերված նյութերի ծանոթագրություններում: Կան նաև այս ժողովածուում չհիշատակված բազմաթիվ ուսումնասիրություններ (օրինակ՝ Pierre Hepess, Le Dernier Bal du "Grand Soir" ou la "Republique Universelle", Beyrouth, 1957 (600 էջ), А. Г. Авакян, Массонство в рядах «Иттихад ве террак», «ՀՀ ԳԱԱ Լրաբեր հասարակական գիտությունների», Երևան, 1994, N 1, էջ 130-141, А. Саркисян, Сионизм от Теодора Герция до лорда Ротшильда и Армянский вопрос, «Армянский вестник», Москва, 1999, N 1-2, էջ 151-164, N 3, էջ 149-174 և այլն), որոնք, կարծում ենք, պետք է դառնան լուրջ և համակարգված գիտական ուսումնասիրության առարկա:

Այս ժողովածուն պատրաստ էր հրատարակության, երբ հրեաների և քրդերի նկատմամբ «ազգային թշնամանք» հրահրելու կեղծ մեղադրանքով ծերբակալվեց ՀԱՄ առաջնորդ Արմեն Ավետիսյանը: Բազմաթիվ հրապարակումներում քննադատելով հրեա-ազգայնամուլության (սիոնիզմի) և մասոնականության բացասական դերակատարումը մեր ժողովրդի ճակատագրում՝ նա օգտագործել է «ջիուդա-մասոնականություն» տերմինը, որը երբեք չի կարելի ընկալել որպես թշնամանք հրեա ժողովրդի նկատմամբ, որի բազմաթիվ ազնիվ ներկայացուցիչներ իրենց բողոքի ձայնն են բարձրացրել ընդդեմ Հայոց ցեղասպանության (ինչպես, օրինակ, հայ-բուլղարների բացասական արարքների քննադատությունը չի կարելի գնահատել որպես վիրավորանք կամ թշնամանքի արտահայտություն հայ ժողովրդի նկատմամբ):

Մեզ համար ճշմարտության ճանաչողությունը վեր է ամեն բանից: Այս տարի, նշելով Հայոց Մեծ Եղեռնի 90-ամյակը, մենք կրկին հայտարարում ենք, որ Ապրիլի 24-ը պետք է ընկալենք իբրև Ազգային վրեժի և Հայրենատիրության օր:

ՀԱՅ ԱՐԻԱԿԱՆ ՄԻԱԲԱՆՈՒԹՅԱՆ ԳԵՐԱԳՈՒՅՆ ԽՈՐՀՈՒՐԴ

ՕՍՄԱՆՅԱՆ ՀԵՂԱՓՈԽՈՒԹՅԱՆ
ՄՈՒԹ ԾԱԼԲԵՐԸ ԵՎ ԻԹԹԻՀԱՏԻ
ՀԱՅԱՋԻՆՋ ԾՐԱԳՐԵՐԸ

(Հատված)

Գիրքն առաջին անգամ լույս է տեսել օսմաներեն 1929 թ. Հայերում: Տարիներ անց բարգձմանվել է հայերեն և ունեցել բազմաթիվ հրատարակություններ: Բերվող հատվածը և հեղինակի մասին տեղեկությունները վերգված են 1968 թ. Բեյրութի հրատարակությունից (վերահրատարակվել է Երևանում 1999 թվին):

Մէվլան Զատէ Բիֆաթ, քուրճ լրագրող մը, նախապէս կատաղի իրքիհատական մը, իր յօդուածներով նշանաւոր եղած է: 1914-18 պատերազմի ընթացքին ախտորոշեալ Թուրքիոյ ներքին գաւառներէն մէկը: Այն առնեմ իրիւաժ կուսակցութեան կը պատկանէր:

Մուսթաֆա Քէմալի դէմ դաւադրութիւն կազմակերպելու ամբաստանութեամբ դատապարտուած էր: Մեռաւ Հալէպի մէջ 30ական բուականներուն:

Հեղինակը *Իթթիհատ* եւ *Թերազը* կուսակցութեան նախկին ղեկավարներէն, մօտէն տեղեակ եւ շատ անգամ ներկայ գտնուած է յիշեալ կուսակցութեան գաղտնի ժողովներուն, որոշումներուն գործադրութեան ձեւերուն եւ անոր վարած քաղաքականութեան: Հեղինակը ներկայ գրքով նոր լոյս կը սփռէ Օսմանեան յեղափոխութեան իրական ներքին ծախքերուն, Թուրքիոյ ընդհ. պատերազմի մօտքին, հայկական սպանդին դրդապատճառներուն եւ պատասխանատուներուն մասին: Ան կը ներկայացնէ պատերազմի յարակից հարցերը, Քէմալական գաղտնի առաքելութեան նպատակն ու *Միլլի* կառավարութեան կազմութիւնը, ինչպէս նաեւ Սիոնական կազմակերպութեան հրէական քաղաքականութիւնը:

Ա՛հ, Սիոնիստները, Սողոմոնի չար ոգիներուն նման առանց չօշափելու, առանց տեսնուելու մարդկութեան կեանքի երակները թծեցին, գանձեր դիզեցին: Իսրայէլի ժողովուրդը առանց զոհողութեան, եւ առանց Հրեայի իթթը արիւնելու, նպատակին հասնելու համար աշխարհի բոլոր նախնիներ իրարու դէմ պատերազմի մղեց:

Միոնական միութիւնը, այսօր աշխարհի միայն ամեն-նէն ստեղծուի եւ ամենէն յայն կազմակերպութիւն ունեցող յեղափոխական կուսակցութիւնն է։ Սոյն կուսակցութիւնը Քրիստոսի 135 թուականին Միոնի մէջ կազմուած էր. նրա պատակը՝ Սոցոմոնի փլած գահը վերականգնել եւ ամբողջ աշխարհը տնտեսական պերսոնալիտի տակ առնել էր։

Միոնական միութիւնը, ամէն բանէ առաջ աշխարհի տնտեսութեան իշխելու աշխատեցաւ եւ յաջողեցաւ. այսօր ամենակարեւոր դրամատուներ, երկաթուղիներ, հարուստ հանքեր եւ սակարաններ անոր ձեռքը կը գտնուին։

Միոնական միութիւնը, աշխարհի տէրութիւններուն հետ այ ուղածնին պէս խաղալու եւ իր շահուն համաձայն անոնց վարչաձեւերը կարենայ փոխելու համար ամենակարեւոր թերթերը իրեն ենթարկեց, բաժանորդներու, անիւն, հեռագրի կայաններուն եւ Մասոնական յոթերուն այ տիրացաւ։

Միոնական միութիւնը, Սոցոմոնի փլած գահը վերականգնելու համար, հետեւեալ նպատակակէտը կը հետապնդէր.

«Ամէն բանէ առաջ աշխարհի միայն գտնուող ոսկիները ժողովել, ասոր ուժով եւ թերթերու միջոցաւ հանրային կարծիքին տիրել եւ աշխարհով այ տէրութիւններու իշխելը»։

Այս տեսութիւնը միայն բնկերվարական տէրութիւններու միայն իրաւորձել կարելի ըլլալուն, ամէն բանէ առաջ աշխարհի բոլոր պետութիւնները բնկերվարական վարչաձեւի մը վերածելու կ'աշխատէին։

Այս նպատակին հասնելու համար էր, որ Հրեայ կարյ Մարքս Սոցիալիզմի տեսութիւնը եւ նոյնպէս Հրեայ Ռուսոյ կրօնական միութեան փիլիսոփայութիւնը մէջտեղ դրնելով, բոլոր խաւերու մէջ կրօնական եւ հաւաքական յեղաշրջման եւ յեղափոխութեան զգացումը արթնցուցին։

Միոնական միութիւնը 1897-ին Պալի մէջ կազմակերպած մեծ համագումարով հրէական յողթանակին ընդհանուր գիծերը պէս եւ 24 փրոթոկոլներով անոր պորձադրութիւնը որոշելով, առ այդ բոլոր հրեաներուն հրահանգ տուաւ։

Այս փրոթոկոլներով իրաւորձուած եւ տակաւին իրաւորձելի նպատակներ, ձեռք առնուելիք միջոցներ, կատարուելիք քաղաքական դատեր ճշդուած եւ յատակադիծերը պատրաստուած էին եւ այս յատակադիծերուն ցոյց

տուած վերջին կայաններն այ նկատելով նշանակուած էին. այս կայանները Մոսկուա, Քիէվ, Օտեսա եւ Պոլիս էին, եւ ամենավերջինը՝ Երուսաղէմ։

Միոնիստները իրենց նպատակին առջեւ ցցուած արդէնները՝ առաջին առթիւ դրամական կաշառքով եւ խաղաղ միջոցներով բառնալ կ'աշխատին, երբ այս միջոցը անգոր ըլլայ, նոյնպէս դրամի ուժով ամէն տեսակ միջոցներու դիմել օրինական կը համարեն, եւ ասոր դիմադրող արդէնները կը տապալեն։

Միոնիստներու մինչեւ այսօր քանդած պետութիւնները, մարած օճախները, տապալած գահերը անթիւ, եւ ասոնց կազմակերպած արիւնոտ յեղափոխութիւնները անհամար են։

Վերջին տարիներուն՝ անոնք Ռուսիոյ եւ Օսմանեան կայսրութեան աչք տնկեցին եւ երկուքն այ տապալեցին։

Ռուսիոյ մէջ Միոնիստներու արիւնոտ վրէժը, քաղաքականութիւնը եւ հրէական համայնավոր վարչաձեւին վայրագութիւնները մեր նիւթէն դուրս են. միայն Միոնիստներու Օսմանեան կայսրութեան հանդէպ սնուցած ատելութեան պատճառները պարզելով պիտի բաւականանամ։

Միոնիստները, Պաղեստինի մէջ անկախ հրէական օճախ մը կազմել կը փափաքէին եւ ասոր համար Սուլթան Ապտիւլ Համիտի հաւանութիւնը խնդրած եւ այս նպատակին հասնելու համար նախապէս խաղաղ միջոցներու, դրամական ուժին դիմած էին. եւ 1901-ին, հանգուցեալ Սուլթան Ապտիւլ Համիտին դիմելով գործի ձեռնարկած եւ համաձայն Փարասու անունով փաստաբան մը Պոլիս զրկած էին։

Համաձայն Փարասու Մասոնական յոթին պատկանող պալատական Արիֆ եւ Հասիպ պէյերու միջնորդութեամբ՝ 17 Սեպտեմբեր 1901ին յաջողած էր Զիթլիի ապարանքին մէջ Սուլթան Համիտին ներկայանալ եւ հետեւեալ ճառը արտասանելով Միոնական միութեան խնդրադիւր անձամբ ներկայացնել։

Մ. Հ. Պատմական փաստ մը համոզեցող այս ճառին ընդօրինակութիւնը հանգուցեալ Սուլթան Համիտի պալատական զօրավարներէն մէկը ինքի տուած եւ առանց անօմը յիշելու հրատարակել արտօնած է։

Արտասանուած գաղը նոյնութեամբ. —

«Վեհափառ տէր թագաւոր,

«Ձեր վեհափառութեան ծանօթ է, որ Հրեայ ժողովուրդը գանազան երկիրներու մէջ ցիր ու ցան կ'ապրի: Սպանիոյ հաւատաքննական հայածանքներուն չկարենալ դիմացողներ, Ձեր բարձր հովանաւորութեան ապաստանեցան: Լաւ րնդունելութիւն դոնելով երջանկացած եւ առեւտրական ու տնտեսական մարդերու մէջ ծառայութիւններ մատուցած են: Օսմանեան պետութիւնը Եւրոպական պետութիւններու հետ բաղդատած տնտեսապէս յետամնաց բլլալով, այս հաւատարիմ ժողովուրդը այդ թերին դարմանած է եւ ասոր իբր վարձատրութիւն, Ձեր կայսերական բարձրութիւնը, անոնց հանդէպ շատ բարեացակամ կը դանուի:

«Նորին վեհափառութիւն, Ռուսիոյ մէջ րնակող քանի մը միլիոն հրեաներու ենթարկուած հայածանքը անտանելի է. ասոնց ազատագրումը եւ համատեղ բնակեցումը հրեական միութեան ջերմ փափաքն է: Քրիստոսի 135 թրականին Սիոնի մէջ կազմուած սիոնական միութիւնը այժմ պաշտօն տուած է ինծի սոյն խնդրագիրը յոռս Ձերդ վեհափառութեան ներկայացնելու (այս միջոցին խնդրագիրը կը ներկայացնէ): Ինչպէս որ սոյն խնդրագիրին կցուած քարտէսէն կը հասկցուի, Եաֆայի հիւսիսէն անցնող գիծ մը Թապարիոյ յիծին Արեւելքը կտրելով, Ղազայի հարաւէն ծովուն կը յանդի: Այս գծին ա'էջ գտնուած փոքր հողամասը Հրեայ ժողովուրդին յատկացնելով տեղական ինքնավարութիւն շնորհել կը խնդրեն: (1) Ասոր փոխարէն Սիոնական միութիւնը անցեալ Յունական պատերազմէն տկարացած պետական գանձին, առանց տոկոսի եւ պայմանաժամի եւ Ձեր ուզած պահուն վճարելու պայմաններով՝ 20 միլիոն ոսկի փոխատուութիւն ընել եւ Ձեր անձնական գանձին ալ 5 միլիոն ոսկի նուիրել յանձն կ'առնէ եւ այս խնդրագրին Ձեր բարձր շնորհքին արժանանալը խոնարհարար կը խնդրէ»:

Ծ. Էնդ. (1) Նսիսապէս Պաղեստին անունը միայն Ղազայի եւ Եաֆայի, այսինքն Քամանու երկրին հարաւը եւ Ա. երկրին արեւմուտքը ծովեզերեայ հողամասին տրուած էր:

Սակայն վերջերս իրեական ծնունդ ըլլալ Պաղեստին անունը, Դամասկոսի ամբողջ հարաւակողմը, մէջն առնելով Փիւնիի հարաւին մէկ մասը եւ ամբողջ Ս. երկիրը, Մեծեալ ծովու հովիտը ընդգրկած է. այս բաժանումով Պաղեստինի տարածութիւնը 30 հազար քա. իւրմէր էր:

Սուլթան Ապաիւլ Համիտ հրեաներու այս առաջարկէն վերջին ծայր դայրացած, Էմմանուէլ Գարասուն իր ներկայութենէն վստած եւ Արիֆ պէյն ալ խիստ կերպով յանդիմանած էր: Իսկ Արիֆ պէյ թագաւորին բարկութենէն ստրտափած նոյն իրիկունն իսկ Եւրոպա փախուստ տուած էր:

Հոս հարց կը ծագի, թէ Սուլթան Ապաիւլ Համիտ եւ թէ Վիտնար, որ հրեաներու ազդեցութեամբ Օսմանեան պետութիւնը վերջի վերջոյ պիտի կործանի, արդեօք նոյն կարգին ու համարձակութիւնը ցոյց պիտի տա՞ր:

Տարօրինակ ճակատողիր... Սուլթան Ապաիւլ Համիտին պահապանութիւնը հազորդող պատուիրակութեան մէջ Սելանիկի երեսփոխանի հանգամանքով կը գտնուէր նաեւ Էմմանուէլ Գարասուն:

* * *

Սիոնական միութիւնը երբ դրամի ուժով չյաջողեցաւ Պաղեստինի անկախութիւնը ստանալ, ներքին յեղափոխութիւնները ծրագրեց: Այդ թուականին Աւստրիոյ արտաքին նախարար հրեայ պարոն Էրէնթայի հետ համաձայնելով Մակեդոնիոյ մէջ մեծ յեղափոխութեան մը կազմակերպութեան ձեռնարկեց եւ Մակեդոնական յեղափոխական կուսակցութեան ղործիչներէն Սանտանսքին իսկուղ հրաւիրելով հետեւեալ փրոթոգոյր ստորագրեց:

ՓՐՈԹՈԳՈՒԼԻ ՊԱՏՃԷՆ

Ա.— Վիւէի մէջ գտնուած եւ Սանտանսքիի ղեկավարած յեղափոխական կուսակցութիւնը յետ այսու ո'չ Ռուսիան եւ ո'չ Պուլկարիան պիտի ճանչնայ եւ միայն Աւստրիոյ հրահանգին համաձայն պիտի գործէ:

Բ.— 1902ին Մակեդոնիոյ մէջ յեղափոխութիւնը պիտի սկսի եւ այս յեղափոխութեան կազմակերպութեան համար Սանտանսքիին երեսուն հազար ոսկի կանխավճար մը պիտի տրուի:

Գ.— Մակեդոնիոյ Աւստրիական բոլոր հիւպատոսարաններն ու պաշտօնէութիւնը սոյն կուսակցութեան պիտի օժանդակեն. զէնք, սազմամթերք եւ հաց հայթայթելով եւ յեղափոխականները Օսմանեան կառավարութեան հետապնդումներուն դէմ պիտի պաշտպանեն:

Դ.— Մակեդոնիոյ ապագայ իշխանը Վիւէի մէջ Սանտանսքին է:

۱۳۰۰ / ۱۳۰۰ / ۱۳۰۰
۱۳۰۰ / ۱۳۰۰ / ۱۳۰۰
۱۳۰۰ / ۱۳۰۰ / ۱۳۰۰

[illegible]

Երկու ծածկագիր հեռագիրներ՝ Թալաաթի կողմէ դրկուած

Ինչ այս գաղափարի Փրոթոպոլիթ Իսկուկան անք բերուած է, այս կէտը պարզել կարելոյր կը նկատենք, որովհետեւ իրականութիւնը ի յայտ պիտի գայ:

Սանտանաքի Իսկուպ Նրաիրուելով լուսանկարիչ Փոպոլոֆ անուն մէկու մը տունը Նիւրասիրտած էր: Փոպոլոֆ՝ Մակեդոնիայ Պուլկար յեղափոխական կուսակցութեան կեդր. վարչութեան անդամներէն և Սանտանաքիի կուսակից ըլլալուն, Սանտանաքի սոյն փրոթոպոլը Փոպոլոֆին ցոյց տալու մէջ անպատեհութիւն մը չէր տեսած: Փոպոլոֆ սոյն փրոթոպոլը Պուլկարիոյ շահերուն Նուկառակ գտնելուն, անմիջապէս մէկ պատճէնը Պուլկարիոյ կեդր. կուսակցութեան դրկած և մէկ պատճէնն ալ սահմանապահ ուժերու քննիչ կալսերական թիկնապահներէն Բ. փաշային ծախած և այս կերպով տակաւին յեղափոխութիւնը չծաղած, թէ՛ Սուլթան Ապարիւլ Համիտ և թէ՛ Պուլկարիոյ իշխան Ֆերտիմանս՝ խնդրէն տեղեակ էին:

Լեզգարեւ, 1902 թուին, զարնան տաաջին օրերուն, Մակեդոնիոյ մէջ մեծ յեղափոխութիւն մը ծագած եւ Սանտանաքիի խումբերը զործի անցած էին: Միայն թէ կառավարութիւնը ժամանակին խնդրէն տեղեակ ըլլալուն, Գրանուկը զօրացուած եւ այս մեծ յեղափոխութիւնը շուտով զոսպուած էր եւ երուսական տէրութեանց, մասնաւորապէս Լեւոնիոյ զինուորական միջամտութեան առիթ չէր տուած:

Միոն միութիւնը՝ Մակեդոնիոյ 1902ի յեղափոխութենէն ալնկալուած արզիւնքը չկարենալով ձեռք ձգել, Բումբէլիի մէջ գտնուող Գ. Բանակը կառավարութեան դէմ ըմբոստացնել ծրագրած է այս ծրագրին պրծադրութիւնը իմամանուէլ Գարասուին յանձնելով՝ Սելանիկի մէջ՝ Վիլնիստեան պրամատան մօտ, անոր անուան մեծ վարկ մը թաղած էր:

Սիոնականները Գ. րանակի երկրորդական աստիճանի սոպաները համոզելով՝ ասոնց վարչութեան տակ յեղափոխական կուսակցութիւն մը պիտի հիմնէին: Երբ այս կուսակցութիւնը բոլոր րաւականին զօրանար, սահմանադրական վարչաձեւ մը պահանջելու պատրուակին տակ, Գ. րանակը Պոլսոյ և կեդրոնական կառավարութեան դէմ պիտի բժրոստանար: Սուլթան Ապտիւլ Համիտ եւ պալատական րարձրաստիճան անձնաւորութիւններ՝ բնական է այս բժրոստութիւնը գտնելու համար՝ Անատոլիոյն զինուորական ուժ պիտի փոխադրէին և այս ձեռով Բուսէլիի մէջ երբ Թրքական ուժերը զիրար բզբռէին, Աւստրիա միջամ-

տելով իր բանակը մինչև Սեյանիկ պիտի բռնէր եւ Օսման-
եան կառավարութիւնը պիտի ստիպէր, որ Բուսէլին պար-
պէս: Հակառակ պարագային, երբ Սուլթան Ապտիլ Համիտ
զինուորական ուժ չփոխադրէր եւ յեղափոխութիւնը մարտ-
լու համար Սահմանադրութիւն հռչակէր, ծերակուտական
եւ երեսփոխանական բնորութեանց միջոցին սոյն կուսակ-
ցութեան անդամներուն ջանքին վրայ պիտի կեդրոնանա-
յին եւ մեծամասնութիւնը ստիպէին լաւ առոնց միջո-
ցաւ կառավարութեան բոլոր պաշտօնատուներու վրայ պի-
տի իշխէին:

Էմմանուէլ Գարասու կարճ ժամանակի ընթացքին
դրամի ուժով Գ. բանակի շատ մը սպաները կրցած էր հա-
մոզել եւ ասոնց կեդրոնը Սեյանիկ բլրայուն՝ յաջողած էր
Իթթիհատ եւ Թէրապիք անսնով յեղափոխական կուսակ-
ցութիւն մը հիմնել եւ Մանասթրի, Իսկուպի եւ Շիրուրայի
մէջ ալ մասնաճիւղեր բանալ:

Սեյանիկի կեդրոնական մարմնի անդամներն էին՝ Էմ-
մանուէլ Գարասու, կրօնափոխ եւ առևտրական վարժա-
բանի ուսուցիչներէն Մուհամմէտ Ճաւիտ, փոսթ-հեռագ-
րատան Ա. քարտուղար Թալաաթ, Սիրոտի Միտհատ Շիւք-
րի, Սեյանիկցի Հրֆի, Սեյանիկցի Բահմի, փաստաբան
Մանեսի Զատէ Բէֆի, Նիկաէցի Ղալիպ, ելեւտական
պաշտօնէն Ֆատրի, ուսուցիչ Իսմայիլ Մահմէտ, Հաֆիզ
Սիւլէյման. Գ. բանակի սպայակոյտի անդամներէն հազա-
րապետ Իսմայիլ Հազի, հազարապետ Ճէմալ, հարիւրա-
պետ Էնվէր, Մուսթաֆա Քէմալ եւ Ֆէթհի:

Մանասթրի կեդրոնական մարմնի անդամներն էին՝
հեծելազօրքի տեղակալ Սատրպ, հազարապետ Սալահէտ-
տին, հարիւրապետ Հասան Թոսուն, թնդանօթաձիգ հա-
րիւրապետ Զիա, հարիւրապետ Վէհիպ, հարիւրապետ կը-
րօնափոխ Բէմի, թնդանօթաձիգ հարիւրապետ Հապիպ:

Իսկուպի կեդրոնական մարմնի անդամներն էին՝ ոս-
տիկան զօրաց հրամանատար Ղալիպ, հարիւրապետ Էմին,
հեծելազօրքի հազարապետ Նազմի, հետևակ զօրաց հա-
զարապետ Վասֆի, հարիւրապետ Ճաֆեր Թալաաթ, փոս-
թի տնօրէն Սատրպ, բարձրագոյն դատարանի Ա. քարտու-
ղար Սիւրէյա Աբիֆ, Իսկուպի ոստիկանական տնօրէն
Էմէր Միւսթաֆա:

* * *

Սուլթան Ապտիլ Համիտ սոյն կազմակերպութենէն
տեղեակ էր: Եանեացի Էսաա փաշա տեղեկացուցած էր,
թէ Էմմանուէլ Գարասու Սեյանիկ պահուրած է, թէ Գ.

բանակի սպաներէն մեծ մասը համոզելով Օսմանեան կա-
ռավարութեան դէմ յեղափոխական կուսակցութիւն մը
հիմնած է:

Սուլթան Ապտիլ Համիտ, Էսաա փաշայի տուած տե-
ղեկութիւններուն հիման վրայ քննիչ յանձնախումբ մը
նշանակած էր, որոնք կը բաղկանային հետեւեւաններէ. նա-
խագահ՝ Բուսէլի ընդհ. քննիչ Հիւսէյին Հիլմի փաշա,
անդամներ՝ Գ. բանակի հրամանատար Էսաա փաշա, զօ-
րավար Շիւքրի, զօրավար Իսմայիլ Մահմէտ, զօրավար Սա-
աթ, զօրավար Բէմէպ փաշա եւ տեղակալ Ֆէմի պէյ:

Սոյն յանձնախումբը խնդիրը լրջօրէն քննելէ ետք,
կուսակցութեան պատկանող սպաններուն անունները նշա-
նակած եւ ըստ ժամանակի սովորութեան՝ ասոնց մասին
ըլլալիք կարգադրութեան համար կեդրոնէն հրահանգ ու-
ղած էր: Պոլսէն եկած հրահանգին համաձայն Գ. բանակի
սպայակոյտի պետ Գոլոնեացի Ալի փաշա եւ թնդանօթա-
ձիգ զօրավար Պաղտատցի Հասան Բիպա Պոլիս դրկուած
էին. եւ ապա Սալահէտտին, Հասան Թոսուն, Իսմայիլ
Հազի եւ Էնվէրն ալ պահանջուած էին: Հիւսէյին Հիլմի
փաշա խնդիրը իր պատկանած Մասոնական լոժին տեղե-
կացուցած էր: Երբ խնդիրը կուսակցութեան սեփականու-
թիւնը դարձաւ, ասոնք լեռ բարձրանալով ապստամբու-
թեան դրօշ պարզած էին, հարիւրապետ Նիպալի պէյ ալ
Բէսնէի վաշտէն փախստական կարգ մը զինուորներ հա-
մոզելով, ապստամբներուն միացած էր:

Մանասթրի կեդր. Մարմինը Շէմսի փաշայի սպա-
նութեան համար տեղակալ Աթըպ պէյին պաշտօն տուած
էր եւ Շէմսի փաշա հեռադրատունէն ելլելով կառք հեծ-
նելու պահուն սպաննուած էր:

Սոյն դէպքերը չափազանցուած կերպով Պոլիս արձա-
գանգ գտնելով՝ թաղաւորը եւ պալատականները միջոց մը
չէին կրցած խորհիլ առաջը առնելու համար:

Կանոնաւոր տեղեկատուութեան բաժիններու եւ աշ-
խարհի բոլոր մասերուն մէջ կարեւոր թերթերու տիրացող
Սիոն միութիւնը պալատին այս վիճակէն օգտուելով եւ
խնդիրը չափազանցելով բրորականտ կը մղէր գրել տալով,
թէ ամբողջ բանակը Սուլթան Ապտիլ Համիտի կառավա-
րութեան դէմ ըմբոստացած եւ Սահմանադրական վարչա-
ձեւ կը պահանջէ, թէ ըմբոստութիւնը Օսմանցիներու սիր-
տէն բղխած է: Սուլթան Համիտի եւ արքանեակներուն
հասցէին ալ անարգական խօսքեր պակաս չէին:

Այս միջոցին Սիրոտի մէջ ալ կարգ մը Մակեդոնա-

ցիւներու, սահմանադրութեան հռչակումը պահասող հո-
ռազիրներ ստորագրել տրուած էր: Կառավարիչ Բէշիտ
փաշան ալ կը գրէր. «Եթէ անմիջապէս սահմանադրութիւն
չի հռչակուի, բանակը եւ Բումէլիի ամբողջ ժողովուրդը ի
նպաստ գահաժառանգ Բէշատ էֆէնտիին պիտի ըմբոս-
տանայ»:

Այս եւ ասոր նման ցոյցեր եւ բրորականութեան Սուլթան
Ապտիւլ Համիտը եւ պնակալէզութենէ տարրեր յատկու-
թիւն չունեցող պալատականները շփոթութեան մատնած եւ
վերջապէս իրր խելացի եւ ուշիմ հռչակ հանած եւ սակայն
մեկուսացուած Զափար Զէլէպի անունով ծանօթ՝ Քիւչիւք
Սաիտ փաշան պալատ հրաւիրելով անոր կարծիքին դի-
մած էին: Սաիտ փաշա ըսած էր «Երեսփոխանական ժողո-
վի բացումէն եւ ընդհ. ներում յայտարարելէ ուրիշ միջոց
չկայ»: Ասոր վրայ անմիջապէս Վարչապետ Արնաւուտ Ծէ-
րիտ փաշա պաշտօնագրկուած եւ անոր տեղ Քիւչիւք Սաիտ
փաշա նշանակուելով երեսփոխանական ժողովի բացման
վերարեբեալ յայտարարութիւնը՝ պետական 1324 Յուլիս
10 թուականին զուգադիպող 1908 Յուլիս 23-ին հրատա-
րակուած էր:

Ահա այս օրուրնէ սկսեալ Պոլիս գտնուող Սելանիկցի
կրօնափոխներ՝ թուրք եւ իսլամական տարազներով սկսած
էին ցոյցեր կազմակերպել, հրապարակներու վրայ ճառեր
արտասանել, դրզուիչ յայտարարութիւններ ցրուել:

Նման ցոյցերու անվարժ ժողովուրդը, մասնաւորա-
պէս պալատական չըջանակները, իրենց ուղին բոլորովին
կորսնցուցած էին. կուսակցութեան անունով մէջտեղ եկած
չատ մը անձեր կառավարութեան գործերուն միջամտելու
եւ պալատականները կողոպտելու սկսած էին:

Վերջապէս Սահմանադրութեան դիմակին տակ պե-
տական գործերը հարստահարող խմբակի մը ձեռքը ան-
ցած, օրէնքի տեղ իթթիհատ եւ Թէրազըր կուսակցութեան
տիրապետութիւնը տեղ բռնած էր եւ Սուլթանի տիրապե-
տութեան երանի կարգալ կու տար:

Պալատական լրտեսներէն շատեր, կուսակցութեան
մէջ մտնելով մէյ մէկ ազատութեան հերոս դարձած եւ
ստեղծուած անխիստութիւնը աւելի սաստկացուցած էին:

Հրէական հանճարը, այս երկար, դժուար եւ աւերիչ
միջոցներովը, վերջապէս Օսմանեան կառավարութիւնը
Գերմանիոյ հաշտոյն պատերազմի մղած եւ զգետնելէ յե-
տոյ հետապնդուած նպատակին հասած եւ առանց կաթիլ

մը արիւն թափելու, Սողոմոնի փլած գահուն հիմերուն
վրայ հրէական Տուն մը հիմնելու յաջողած էր:

Սակայն հրէական ցեղին տնտեսական եւ քաղաքական
մարզերու վրայ կատարած դերը եւ ուրիշ ազդերը ոչինչ
համարելը, աշխարհը սթափեցուցած էր: Բանի մը տարի
առաջ Ռումանիոյ մէջ ծագած հակա-հրէական շարժում-
ները, Սուրիա այցելող Լորա Պալֆուրին եւ Իրազ այցելող
Լորա Ալֆրէտ Մոնտին դէմ կատարուած ցոյցերը, հրէա-
կան տիրապետութեան դէմ ծագած արթնութեան մէկ ա-
պացոյցն էին:

Զինադադարէն յետոյ Պաղեստինի հողին վրայ, ա-
ռանց հրեայի մը արիւնը թափուելու իր տիրապետութիւնը
հաստատող Իսրայէլի գաւակները շատ չփացան. դեկա-
վարներէն Տոքթ. Վայզմանի Երուսաղէմի, «Էլ-Նէֆաիս-
էլ-Ասրիյէ» թերթին մէջ ընդօրինակուած ճառին հետեւ-
եալ մասը որոշ փաստ մըն է առ այդ:

«Սիոնականները այսօր աշխարհի կը տիրեն, ուզուած
պահուն կրնան մնացեալ գահերը կործանել: Մենք Սիոնա-
կաններս դարերէ ի վեր Քրիստոնեաներու գերին դարձած
էինք, սակայն ասկէ ետք ամբողջ աշխարհը մեզի գերի պի-
տի դառնայ»:

Պատմութիւնը կ'արձանագրէ, թէ հրեաները երբա-
յեցիներու սերունդն են: Ասոնք Բաբելոնէն զաղթելով Պա-
ղեստինի Արեւելքը եւ Հարաւային կողմերը ծովազերէն
հեռու քարքարուտ տեղ մը ցեղախումբ որպէս հաստա-
ուած էին: Փառաւորեան հարստութեան ժամանակ, ասոնց
ցեղին պատկանող Յակոբի որդին Յովսէփ, երբ գերութե-
նէ վարչապետութեան բարձրացաւ, հրեաները Եգիպտոսի
մէջ քիչ մը շնորհքի արժանացան, բայց երբ ասոնց չա-
բաշահութիւնները, առանց աշխատելու ժողովուրդին հա-
րաւորութիւնները կողոպտել ու իրենց ցեղին չպատկանող-
ները տնտեսական գերութեան ենթարկելը, ժողովուրդին
պոռթկալուն պատճառ դարձաւ. բողոքներ ծայր տուին եւ
երբ այս պոռթկումը եւ բողոքը սաստկացաւ՝ Փառաւորեան
կառավարութիւնը ստիպուեցաւ հրեաներու դէմ խիստ մի-
ջոցներու դիմել եւ նոյնիսկ այս ցեղը աստիճանական եւ սա-
կայն յաւիտենական բնաջնջումի ենթարկելու համար ո-
րոշեց յետ այնու ծնելիք հրեաներու արու գաւակները
սպաննել:

Այս որոշման գործադրութեան թուականներուն էր,
որ կողովի մը մէջ դրուած եւ յորձանքի տրուած մանուկ

Մովսէս՝ Փառաւոնի զեռեցեան պալատին առջեւն ան-
ցած պահուն պալատական տիկիններէն կը տեսնուի եւ ներս
ընդունուելով իրր որդեգիր կը խնամուի ու կը մեծնայ:
Սոյն Մովսէսը օր մը շուկան հրեայի մը եւ տեղացի երե-
ւելիի մը վէճին ականատես կ'ըլլայ եւ տեղացին անիրա-
զտնելով չի կրնար համբերել եւ կ'ապտակէ զայն: Տեղա-
ցին այս հարուածներուն ազդեցութեան տակ կը մեռնի:
Մովսէս կը ստիպուի հրեաներու մօտ ապաստանիլ, վեր-
ջապէս իրր իր եղբայրը ճանչցուած՝ հրեայ մեծաւորներէն
Ահարոնի միջամտութեամբ եւ պալատին մէջ ունեցած իր
հեղինակութեան շնորհիւ, հրեաները այս անխուսափելի
ընթացքով փրկելու համար, կը յաջողի, ասոնց համար
իրենց հին հայրենիքը եղող Քանանու երկիրը վերադառնա-
լու արտօնութիւն ստանալ:

Հրեաները ճամբան իրենց աղատարարը եղող Մով-
սէսին զէմ ապստամբեցան եւ մեծաւորներէն Սամէրի թե-
լադրութեամբ ոսկիէ կուռքեր սկսան պաշտել: Մովսէս զա-
նոնք անիծեց եւ ամբողջ քառասուն տարի անապատներու
մէջ թափառեցան:

Մովսէսի մահէն ետք Յեսու՝ ասոնք Պաղեստին տ-
նաշնորդելով 12 սերունդներու բաժնեց:

Ի վերջոյ ծերերու ժողովներ եւ ապա Իսրայէլի դա-
տաւորները կոչուող վարչութիւններ կազմուելով՝ նախ-
քան Քրիստոս 1080 թուականին իրենց կամքով եւ Սամուէ-
լի միջնորդութեամբ Սաւուր թագաւոր նշանակեցին, եւ
այս զերդաստանի յաջորդները Դաւիթի եւ որդւոյն Սողո-
մոնի օրով զօրաւոր պետութիւն մը հիմնեցին:

Սողոմոնի մահէն ետք, թագաւորական սերունդը եր-
կուքի բաժնուեցաւ եւ մէկը Իսրայէլ, իսկ միւսը Եէճուտ
(հրեայ) կոչուեցաւ:

Ասոնցմէ Իսրայէլի թագաւորութիւնը Ասորեստանի
թագաւորներէն Սաղմանասարի եւ Եէճուտ (հրեայ) թա-
գաւորութիւնը Նաբուգոթոնոսորի կողմէ գրաւուելով՝
ընդհանուր ջարդէն ողջ մնացած ժողովուրդը Բաբելոն զե-
րի տարուեցաւ:

Այս թուականէն սկսեալ հրեաները իրենց անկախու-
թիւնը կորսնցուցին եւ Ասորեստանի տիրապետութեան
տակ ճիշդ 70 տարի Բաբելոնի մէջ գերի մնացին:

Երբ Պարսիկները Բաբելոնը գրաւեցին, հրեաները
թագաւոր Կիրոսին գիմելով Պաղեստին գտնուելու եւ ու-
ղատ պաշտամունք կատարելու արտօնութիւն ստացան,
սակայն 200 տարի Պարսիկ տիրապետութեան տակ մնացին:

Մեծն Աղեքսանդրի մահէն ետք, ծնած փոքր տէրու-
թիւններու լուծէն ազատուելով եւ Պաթալսաի եւ Սելեւ-
կեաններու պատերազմէն օգուտ քաղելով կարգ մը ազա-
տութիւններ ձեռք բերին եւ մօտ 130 տարի Քահանայապետ-
ներուն վարչութեամբ կառավարուելէ յետոյ, Հռովմայե-
ցիներու պաշտպանութեան դիմեցին եւ անոնց հաւանու-
թեամբ Հերովդէսը զահ բարձրացուցին:

Քրիստոս այս թագաւորին ժամանակ աշխարհ գալով
հրեաներու հալածանքին ենթարկուած էր:

Հերովդէսի մահէն ետք, Պաղեստին իր չորս զաւակ-
ներուն մէջ բաժնուած եւ քիչ ժամանակէն Հռովմայեցւոց
տիրապետութեան տակ ինկած էր:

Հրեաները Հռովմայեցւոց վարչութեան տակ հան-
դարտ չմնալով, խռովութիւններ հանել սկսան: Քրիստո-
սի 135 թուականին, Ավէրիէն զօրավարը ասոնց վրայ ղըր-
կուեցաւ եւ Երուսաղէմը գրաւելով ընդհ. ջարդէն ճողոպ-
րած հրեաները նորէն Պաղեստինի հողէն վտարուեցան:

Այս թուականէն սկսեալ՝ հրեաները աշխարհի բոլոր
կողմերը ցրուելով խեղճ ու կրակ կեանք մը ապրած են:
Սակայն իրենց նախնիներէն ժառանգած չարաչառութիւ-
նը, լուծայափոխութիւնը եւ ժողովուրդին հարստութիւնը
նր, լուծայափոխութեան շնորհիւ, այսօր աշխարհի հա-
կողպտելու ճարպիկութեան շնորհիւ, այսօր աշխարհի քաղաքակա-
րըստութեան կէսին տիրացած եւ աշխարհի քաղաքակա-
նութեան անտեսանելի մղում տուողը հանդիսացած են:

Հրէական պատմութիւնը եթէ մանրամասն քննուի,
պիտի տեսնուի, որ հանրային բարձրութեան համար հըր-
եաները հալածել հարկ տեսնող պետութիւններ, ոչ թէ հա-
սարակ պետութիւններ՝ այլ ծաղկեալ քաղաքակրթութիւն
ունեցող հին Եդիպտոսը եւ Հռովմայեցիները եղած են:

3467

ԵՐԻՏԹՈՒՐՔԵՐԸ ՊԱՏՄՈՒԹՅԱՆ

ԴԱՏԱՍՏԱՆԻ ԱՌԱՋ

(Հատված)

Հայ ազնվական պատմաբան և
քաղաքագետ Զոն Կիրակոսյանը
«Երիտթուրքերը պատմության
դատաստանի առաջ»
(Եր., 1982-1983 թթ.)
երկհատոր կոթողային
ուսումնասիրության մեջ
հատուկ կանգ է առել
երիտթուրքերի և
սիոնիստների կապին:
Ստորև բերվում է
ուսումնասիրության
այդ կապը լուսաբանող հատվածը
(Գիրք Առաջին, Եր., 1982,
էջ 228-249):

Քանի որ խոսք բացվեց երիտթուրք-սիոնիստական ազն-
լությունների մասին, փորձենք ընթերցողին համառոտակի
պատկերացում տալ այն ժամանակվա թուրքական իրակա-
նության, երիտթուրքական շարժման մեջ սիոնիստների խա-
ղացած դերի մասին, հիշեցնենք որոշ կարևոր եղելություն-
ներ:

Սկսած XIX դարի 90-ական թվականներից օսմանյան
կայսրության քաղաքական կյանքի հարցերում, սուլթան Հա-
միդ II-ի իրականացրած հակահայկական քաղաքականու-
թյան մեջ սիոնիստները արդեն որոշ դեր էին խաղում: Սիո-
նիստ-պարագլուխները փորձում էին շուրջ հնարավոր մի-
ջոցներն օգտագործել սեփական ժրագրերի իրականացման
համար: Նրանք փորձում էին օգտվել նաև հայկական հար-
ցից, նրա շուրջը ծավալված միջազգային ախույանությունից:

Արդեն այն ժամանակ հայ-թուրքական առնչությունների,
հայ կուսակցական գործիչների ու երիտթուրքերի միջև եղած

փոխհարաբերությունների մեջ նույնպես զգալի էր սիոնիստ-
ների դերը: Սիոնիստների պարագլուխները գործնական քայ-
լեր արեցին սուլթան Աբդուլ Համիդ II-ի միջոցով Պաղես-
տինում հրեական օջախ ստեղծելու, հրեաների հին հայրե-
նիքը վերականգնելու ուղղությամբ: Բուն օսմանյան կայսրու-
թյունում հրեաների թիվը 500 հազարից չէր անցնում (42,
էջ 193): Հրեաների համայնքը ակտիվ դեր էր խաղում օս-
մանյան կայսրության տնտեսական, հասարակական-քաղա-
քական կյանքում, Կ. Պոլսում, Իզմիրում, Սալոնիկում և ալ-
առափնյա քաղաքներում առևտրի, բանկային գործի, ֆինանս-
ների, նաև արդյունաբերության ասպարեզներում:

XIX-ի վարավերջին, երբ սիոնիզմը ձեռք բերեց որոշակի
կազմակերպվածություն, տարածվեց ու հասավ ինքնահաս-
տատման, նրա առաջնահերթ խնդիրներից մեկը սուլթանի
տիրապետության տակ գտնված Երուսաղեմի հողերի վրա
հրեական հայրենիքի վերանվաճման, հրեական պետականու-
թյան վերականգնման հարցն էր: Ահա թե ինչու պատահա-
կան չէր, որ սիոնիստները կապերի մեջ մտան ինչպես սուլ-
թան Համիդ II-ի հետ, այնպես և թուրքական պետության
հետագա կառավարմանը հավակնած երիտթուրքերի հետ:
Երիտթուրքական շարժումը դեռ խանձարուրի մեջ արդեն
հրեա երկրպագուներ, հովանավորողներ ու հետևորդներ ունե-
րից: Նախքան այդ խնդրի լուսաբանմանն անցնելը մի քանի
խոսքով պատկերացում տանք սուլթանական իշխանության
հետ հայկական հարցի առնչությամբ սիոնիստական շարժման
պարագլուխների կապերի մասին: Ընթերցողին նաև հիշեց-
նենք, որ խնդրի լավագույնց մոթ կողմերն այսօր էլ տակա-
վին պարզ չեն, թեև վերջին տարիներս պատմության բավա-
կանին նոր, ցայսօր անհայտ էջեր հանրության սեփականու-
թյունն են դառնում տարբեր երկրներում հրապարակված
արխիվային նյութերի միջոցով:

1898-ին Արփ. Արփիարյանն արդեն գրում էր, թե «Հրեու-
թյունը բանակ լուսնի, բայց դրամ ունի, հրեական մեծ առ-
ջանդներ կը փայլեն Եվրոպայի մեջ, նրա ուժը ահագին է,
ամեն պետություն քիչ թե շատ հրեական լուծին տակն է»
(15 բ, № 20, 1898):

Աբդուլ Համիդ II-ի հետ անմիջական կապեր էր հաստա-

տել սիոնիզմի հայրը՝ Հերցլը 1979-ին Ն. Հովհան-նիսյանի նախաձեռնությամբ հանրության ուշադրությանը հանձնվեց արար պատմարան Մարվան Բուհնյրիի «Թեոդոր Հերցլը և հայկական հարցը» հոդվածը (71), որը որոշակի պատկերացում է տալիս արևմտահայության դժվարին պահին սիոնիստների խաղացած կեղտոտ դերի մասին: Սիոնիստների առաջնորդը փորձում էր հայկական հարցն օգտագործել իր գլխավորած շարժման քաղաքական նպատակների կենսագործման համար: Եվրոպայում նա ձգտում էր համոզել հայկական հեղափոխական կոմիտեներին ենթարկվել սուլթանին, փորձում էր հասնել այն քանին, որպեսզի եվրոպական մամուլը չգրեք հայերի օգտին, նշանակություն չտար հայկական հարցին (71, էջ 34):

Սուլթանի միջոցով հայկական հարցը սիոնիզմին ծառայեցնելու միտքը Հերցլին հուշում է լեհ ազնվական, միջազգային արկածախնդիր Ֆիլիպ Միքայել դե Նելինսկին (1841—1899): Հերցլը համոզվում է, որ հայկական հարցում սուլթանին հրեաների աջակցությունը խոստանալու դեպքում վերջինս կարող էր հակվել Երուսաղեմը հրեաներին վերադարձնելուն: Ինչպես գրում է արար պատմարան Մարվան Բուհնյրիի՝ «Հերցլը շատ ժամանակ շփոթեց մամուլում և քաղաքական աշխարհում իր կապերը մոքիլիդացնելու վրա, այն հաշվով, որպեսզի համոզի հայկական հեղափոխական կոմիտեներին ընդունելու սուլթանի պայմանները» (71, էջ 19): Այդ նպատակով Նելինսկին ուղարկվում է Լոնդոն: Փորձում են օգտվել նաև Սուրբերիի աջակցությունից (Սուրբերին ի վերջո հրաժարվում է նրա հետ հանդիպելուց) և հաշտեցնել հայկական կազմակերպությունները սուլթանի հետ: Հերցլը ակտիվ գործունեություն է ծավալում Վիեննայում, գրում է նամակներ, կապեր հաստատում Թիֆլիսի կոմիտեի գեկավար անդամ Ալահվերդովի, «Հրեական պետություն» գիրքը ռուսերենի թարգմանած, ժուռնալիստ, նախկին նիհիլիստ Ս. Կլյաչկայի հետ, ջանքեր չի խնայում հաղթահարելու «հայերի անվստահությունը»: Մի նամակի մեջ Հերցլը գրում էր, թե «հայերը չպետք է իմանան, որ մեր մասնակցությունը (իմա՝ հայ-թուրք ախույանությունը— Զ. Կ.) պայմանավորված է մեր ազգային շահերով» (71, էջ 22):

Հերցլի հետ նամակագրական կապ էր հաստատել Մելքոն խանը, որը 1896-ի հուլիսի 6-ին «Օթսերվեր» թերթում հրապարակած մի նամակում Հայաստանի ապագայի համար կարևոր նշանակություն էր տալիս հրեական ենթադրյալ պետության ստեղծմանը: Այս նամակի մեջ սակայն Մելքոն խանը գտնում էր, որ հրեական պետության ստեղծման հաջողությանը ոչինչ այնպես չի նպաստի, որքան ինքնավար Հայաստանի ստեղծումը և այլն: Ի վերջո Հերցլը Նելինսկուն հա է կանչում Լոնդոնից և հայացքը հառում է Կ. Պոլսին: Նա ցանկանում էր հանդիպել սուլթանի հետ: «Թող սուլթանը մեզ շնորհի հողի այդ փոքր կտորը,— ասում էր նա,— իսկ մենք դրա դիմաց կարգի կրեքենք նրա տունը, կքարեկալենք նրա ֆինանսական դրությունը և նրա օգտին կտրամադրենք հասարակական կարծիքն ամբողջ աշխարհում» (71, էջ 24):

1896-ի հունիսին Հերցլը ճանապարհվեց Կ. Պոլիս: Բուդապեշտից նրան ընկերացավ Նելինսկին: Ինչպես գրում է Մարվան Բուհնյրիի, «Հերցլն իր հետ տանում էր Պաղեստինի գնման գլխավոր պլանը» (71, էջ 26—28): Խոսքը վերաբերում է Պաղեստինի համար սուլթանին 20 միլիոն ֆունտ ստեռլինգ վճարելու մասին: Վերջիվերջո սուլթանը մերժեց սիոնիստների պլանը, թեև Հերցլին պարզեցրեց «Մեջիդիե» ջրանշանով, խնդրելով նրան օգնել հայկական հարցում:

Ըստ էության սուլթանի կամքը կատարելու նպատակ էր հետապնդում Հերցլի ուղեորությունը Լոնդոն, նրա հանդիպումները հասարակական-քաղաքական տարբեր գործիչների հետ, այդ թվում նաև «Հենչլի» ղեկավար Նազարեկի հետ: Վերջինս մերժեց սիոնիստների ղեկավարի առաջարկները, անվստահություն արտահայտելով սուլթանին: Սակայն Նազարեկը շնորհակալություն էր հայտնել հրեական շարժման ղեկավարին հայերի նկատմամբ սրբի զգացումների համար» (71, էջ 29):

Հերցլի գործընկերներից ոմանք կասկածանքի տակ վերցրին հայկական հարցում Հերցլի դիրքորոշման բարոյական հիմքերը: Բեռնարդ Լազարը, Հերցլի ամենաառաջին համախոհներից մեկը, ի նշան բողոքի ընդդեմ Արդուլ Համիդի, դուրս եկավ սիոնիստական շարժման գործկոմի կազմից: 1902-ին նա սիոնիզմը սուր քննադատության ենթարկեց «Պրո-Արմենիա» թերթի էջերում:

Ծրր ձախողվեց Պաղեստինը գնելու սխեմաների ալյանը, նրանք հանձն առան վճարել օտոմանյան պարտքի մի մասը: Այս խնդրում նույնպես մերժում ստացան Համիդից, թեև վերջինս հրեական մի ընկերության թույլ տվեց հոստատվելու և այգեգործությանը զբաղվելու Պաղեստինում: Այն ձևականությամբ հողեր գնելուն (8, էջ 288):

1901-ի մայիսին Հերցլը արժանանում է սուլթան Համիդի ընդունելությանը: Միջնորդի դերը կատարել էր հունգարական հրեա արևելագետ Արմինիուս Վամբերին: Նա հրեական ներգաղթի ծրագիր է առաջարկում սուլթանին: Վերջինս ընդդիմանում է, թեև չի առարկում, որ իր անունով եվրոպական բանկերում մեծ գումարի ոսկի մուծվելու Համիդը հրեաներին իրավունք է տալիս հող գնելու Միջագետքում, հաստատվելու այնտեղ, բայց սահմանափակում է համախմբումը: Շուտով Միջագետք, Սիրիա, Լիբանան և այլուր հաստատվելու իրավունք և օսմանյան քաղաքացիություն ստացած հրեաների հավաքատեղի դարձավ Պաղեստինը: Հետո Համիդը միանգամից 100 հազար հրեաների Պաղեստին գաղթելու իրավունք շնորհեց (8, էջ 288): Հողային մեծ տարածություններ գնեցին հրեաները: Նրանք գերմանա-անգլիական «Վոլֆ» ընկերության, ֆրանսիական Ռոտշիլդների «Սիոն դը սիոն» ընկերության միջոցով այգիներ ստեղծեցին, տներ կառուցեցին: Դրվում էին այսօրվա Իսրայելի հիմքերը՝ դրամի ուժով, խաղաղ միջոցներով, առանց արյունահեղության: Սակայն հրեա սիոնիստ-պարագլուխները վայրույթով էին լցված Համիդի սահմանափակումների, արգելափակումների նկատմամբ և որոշեցին մասնակցել Համիդի դեմ ծայր առած պայքարին: «Կսրոդ հրեաներն անդամագրվեցան Իթթիհադին» (8, էջ 289) Սալոնիկի մեջ, Թրակիայում: Հրեական բանկերից դրամը հոսեց գեպի Իթթիհադականները: Երիտթուրքական պարագլուխները խոստացան գոհացում տալ հրեական պահանջներին, երբ իրենց ձեռքը վերցնեին իշխանությունը: Սակայն հետագայում նրանք իրենց խոսքը դրժեցին:

Ինչի՞ն էր հանգում XIX դարի 90-ական թվականների սիոնիստական թուրքանպաստ, հակահայկական պրոպագանդան: Հիսապարակ էին իջել «թուրքագետներ», որոնք թուրքականությանը գովքն էին անում, գովերգում սուլթանի անձը, նրա

«մարդկային» գծերը: Այս գործում մեծ դեր էր վերապահված կաշառքին: Կ. Պոլսից դրամը հոսում էր եվրոպական թերթերի տնօրենների զրպանը:

Արմինիուս Վամբերիի, Լեոն Կահունու, Կոստանդին Բորժեսկու (Մուստաֆա Ջալալէդդին փաշա) նման ծառայամիտ թուրքագետներն ու կեղծարարները շատախոսում էին օտոմանյան թուրքերի «թուրք-արիական» ծագման մասին (76, էջ 339—342): Սրանք լրացնում էին համաթուրքական ծրագրի շատագույներ Յուսուֆ Աքչուրային (Կազանից), Ալի Հուսեին Ջադեին, Ահմեդ Աղաեին (Կովկասից), Գասպրինսկուն (Ղրիմից) և այլոց, որոնք օսմանյան կայսրության հիմքի վրա ապագա մեծ թուրքական տերություն ստեղծելու հնարավորությունն էին որոնում:

Սիոնիստ-թուրքասերների շարքում իր ուրույն տեղն ունեւր Արմինիուս Վամբերին: Սա ամբողջապես նվիրվել էր սուլթանի անձի ու գործի, ընդհանրապես օսմանյան տերությանը գովարանությանը: Բնականաբար նա թուրքական բռնապետության կապանքներից ազատագրվելու համար մաքառած հայ ժողովրդի հակառակորդների շարքն էր անցել: Ժամանակի հալոց պատմագիտական ու քաղաքական գրականության մեջ, թերթային ու ամսագրային հոդվածներում նրա հակահայկական ոտնձգությունների մասին շատ է գրվել: Սակայն վերջերս երևան են հանվել նրա կողմնակալ դիրքորոշման մասին նոր փաստեր, նոր վկայություններ:

1980-ին Ուոկերը Լոնդոնում հրատարակած իր գրքում, որի մեջ նորահայտ արխիվային նյութեր են օգտագործված, Արմինիուս Վամբերիին անվանում է կես-գիտնական, կես-ծուղրածու: Սա արևելյան լեզուների պրոֆեսոր էր Բուդապեշտի համալսարանում: Արտասահմանցի և ոչ մի անձնավորություն այնպիսի սերտ կապեր չէր հաստատել սուլթանի հետ, որքան նա: Սկսած 1880-ից, նա մշտապես, տարին երկու անգամ այցելում էր Համիդին և նրա հետ քննարկում միջազգային քաղաքականության, օսմանյան կայսրության հետ կապված հարցեր: Իսլամի, մուսուլման ժողովուրդների պատմության և թուրքերենի լավ իմացությունը նրան դարձնում էին ցանկալի հյուր-սուլթանին: Չորսպատուղ տղետ պաշտոնյաների շրջանում: Վամբերին հետեւողական ուսատույաց էր և

սուլթանի հետ ունեցած զրույցների ժամանակ մշտապես խոսքը պատեցնում էր Ռուսաստանի հակաթուրքական «մեքենայությունների» շուրջը: Հակառուսականության հարցում նա հիշեցնում էր Դիզրայելին ու Լայարդին: Այժմ արդեն հայտնի է, որ բրիտանական Ֆորին օֆիսը վճարում էր նրան այդ համփորձությունների համար և վերադառնալուց հետո Վամբերին նրանց երկար-բարակ զեկույցներ էր գրում իր զրույցների մասին (82, էջ 145): Այս փաստաթղթերն արդեն լույս աշխարհ են բերվում արխիվային փոշու միջից և բավականին լույս են սփռում սուլթանի մոլի գործերի վրա:

Ուոկերը, շեշտելով Վամբերիի հակառուսականությունը, գրում է, թե նա այնպիսի ատելություն էր լցված Ռուսաստանի նկատմամբ, որ հայերի տանջանքները դուրս էին նրա տեսադաշտից: «Հայաստանի պոտենցիալ ազատությունը նրա համար այլ բան չէր, բան Ռուսաստանի էքսպանսիա, և նա աշխատում էր այս տեսակետը ներշնչել Ֆորին օֆիսին: Նա գրում էր, թե «Հայկական նահանգի ստեղծումը» մի վնասակար հարված է Անգլիայի կենսական շահերին (82, էջ 146):

1889-ի հոկտեմբերի 22-ին Վամբերին անգլիական Ֆորին օֆիսին հղած իր մի զեկույցում գրում է այն շարություն մասին, որ սուլթան Համիդը տաժում էր հայերի նկատմամբ: «Պատմիր քո անգլիացի բարեկամներին, մասնավորապես լորդ Սոլսբերիին, որի նկատմամբ ես մեծ հարգանք եմ տաժում, որ պատրաստ եմ վերացնելու շարիքը Հայաստանում, բայց ավելի շուտ թույլ կտամ անջատելու գլուխս իմ մարմնից (այստեղ նա դարձավ ավելի դրզված), քան թույլ կտամ ստեղծել անջատ Հայաստան» (82, էջ 145—146):

Վեց տարի հետո նույն Վամբերին անդրադառնում է Հայաստանի վերաբերյալ սուլթանի խոսքերին. «Նրանք կարող են անջատել գլուխս վզիցս, բայց երբեք Հայաստանը իմ կայսրությունից... Ի՞նչ է հայկական հարցը: Մի հարվածը քավական է ամբողջ շարժումը ճգմելու համար» (82, էջ 146): Հայոց կոստրածի պահին «Ինչու դ՛ օրինեն» (N 16, 1895) թերթում Վամբերին աղմկում էր որոշ անգլիացիների հակաթուրքական գործողությունների դեմ: Նա գրում է. «Թուրքիայի դեմ գործված անդադար հարձակումները վտանգավոր

են անգլիական շահերի տեսակետից, և այդ մոլեռանդ թուրքառյացները չպետք է մոռանան, որ Անգլիայի թագուհին յուր իշխանության տակ ունի 50 միլիոնից ավելի մահմեդական ժողովուրդ, որոնք սուլթանին ընդունում են որպես մահմեդական կրոնի պետ...» (15 ա, N 70, 1895):

«Բեռլինը Տազերլատ» թերթի (այն պատկանում էր հրեաներին և մշտապես թուրքասիրական գիծ էր իրականացնում (15 ա, N 116, 1895), Կ. Պոլսի թղթակից հրեա Բեռնհարդ Շտեռնը եվրոպական ազգերի աշքերին թող փշելու համար երկար ու բարակ թվարկում էր այն արտոնությունները, որ վաղուց ի վեր իբր թե վայելում էին հայերը Թուրքիայում: Կաշառված մամուլն ու նրա կաշառված թղթակիցներն ամեն առիթից օգտվում էին ապացուցելու համար, թե հայերը հաշվածված չէին և թե այդ պատճառով խոսք չպետք է լիներ նրանց արտոնությունների կամ բարենորոգումների մասին:

Ֆրանսիական որոշ թերթեր արդարացնում էին թուրքական կառավարությանը, դորթին, պաշտոնյաներին, հայերին անվանում խռովարարներ, անհավատարիմ հպատակներ: Սապահ Գուլյանը գրում էր թուրքական դեսպանատան հետ այդ թերթերի կապերի մասին, ցույց տալիս, որ «Ժուռնալ դե դեբատի» գլուխ կանգնած էին հրեա կապիտալիստներ, որոնք «թուրքին իրենց բարեկամ էին ճանաչում», «Թուրքիային պաշտպանելը մի տեսակ հրեական հայրենասիրություն համարում» (15 ա, N 149, 1895): Խոսելով Ֆրանսիայի ազգային մեծ ժողովի որոշ հրեա զեպուտատների մասին, Սապահ Գուլյանը գրում էր, որ «առանց բացառության նրանք բոլորն էլ ավելի թշնամի են հայերին, քան թուրքը» (15 ա, N 202, 1895):

Հրեա բուրժուական լրագրությունը գրեթե առանց բացառության հայերին ներկայացնում էր «կիսավայրենի, ավագա՛կ»: Այդ մամուլի վնասը հայկական հարցին չափազանց մեծ էր: Այսպես էր գրում Նյու Յորքի «Հայք» թերթը (11 ա, N 9, 1896, էջ 139—140):

«Բեռլինը Տազերլատ» և «Բեռլինը Տազերլատ» թերթերը հրեաների ձեռքին էին: Երկուսն էլ գրում էին ի վնաս հայոց խնդրի: «Բեռլինը Տազերլատ» թերթն «ավելի տաճկաց դեսպանատան օրգանն էր, քան գերմանական ազատական կու-

սակցութեան»։ Այս թերթն ուրացավ հայոց ջարդերը, հայերին ներկայացրեց իբրև «անկախութիւն երազող ապստամբներ»։ «Քեռիսիշե Յայտունգը» գրեց, թե «սուլթանը բարեխնամ, իր բոլոր հպատակաց անդորրութիւնն ու բարեկամութիւնը կամենցող լուսավորչալ և ազատամիտ ինքնակալ էր», որի նկատմամբ հայերն իբր երախտամոռ էին (11 ա, № 9, 1896, էջ 139)։

Բազելցի պրոֆ. Հյոմանը 1897-ին հրատարակեց «Հրեա ազգի զարթոնքը» գիրքը, որտեղ ասվում էր, թե Հայաստանի ողբերգութիւնը դեռ բնավ չի հասել իր վախճանին։ Թեոդոր Հերցլի անվանի հետևորդ, սիոնիստ հաիմ Վայցմանը իր ապագա կնոջը 1902-ին գրած նամակում հայտնել էր, թե Բեռլինում երկար խոսակցութիւն էր ունեցել էդուարդ Բեռնշտայնի ու նրա դստեր հետ։ Վայցմանը հայհոյել էր Բեռնշտայնին այն բանի համար, որ նա հովանավորութեան տակ էր վերցրել հայերին, այլ ոչ թե հրեաներին (71, էջ 34)։ Հիշեցնենք ընթերցողին, որ 1902-ին էդ. Բեռնշտայնը հրապարակային դասախոսութիւն էր կարդացել հայկական հարցի օգտին (6)։

Փաստերը ցույց են տալիս, որ էական է եղել սիոնիստների դերը երիտթուրքական կազմակերպութիւնների ամրապնդման, 1908-ի հակասուլթանական հեղաշրջման նախասլաւորաստման մեջ։ Հիասթափվելով սուլթանի մերժումներից, հույսը կապելով իթթիհադականների հետ, սիոնիստները Երուսաղեմի համար մղած իրենց պայքարը սկսում էին տանել նոր ուղիով։

Օգտագործելով օսմանյան պետութեան առևտրի և գործարարական ասպարեզում հայկական և հրեական բուրժուազիաների մրցակցութիւնը, երիտթուրքերը ճարպկորեն օգտագործեցին սիոնիստների հակահայկական ծառայութիւնները։ Նախ, գերմանա-թուրքական կողմնորոշում ունեցող սիոնիստները հույս ունեին ինքնավար Պաղեստին ստեղծել տակավին Ի. դուան երիտթուրքական իշխանութեան հովանու տակ։ Այնուհետև հայոց դուրսմղումը լեանտի առևտրաշատ ոլորտ-

ներից նույնպես օգտակար էր լինելու հրեական կապիտալի համար։

Երիտթուրքերի և սիոնիստների միջև հաստատվել էր լիակատար փոխըմբռնում։ Սալոնիկում մեծ թվով հրեաներ էին ապրում (բնակչութիւնը բաղկացած էր 60 հազար սաֆարտիկ հրեաներից, 20 հազար մահմեդականներից, 40 հազար հույներից, 20 հազար դավանափոխներից (ղեոնմե) և 3 հազար եվրոպացիներից)։ Հրեաների ճնշող մեծամասնութիւնը իտալական քաղաքացիութիւն ուներ, օգտվում էր կապիտուլյացիոն պայմանագրերից և ենթակա չէր սուլթանի օրենքներին։ Սրանք իտալական մասոնական ժողովարանի անդամ էին։ Նրանց տները զերծ էին ոստիկանութեան խուզարկութիւններից։ Սրանց կարող էին դատել իրենց հյուպատոսութիւնների կից գործող դատարանները։ Այս հրեաներն էլ կազմեցին «Միութիւն և առաջադիմութիւն» կուսակցութեան հիմնական կորիզը։ Զերծ հետապնդումներից, սրանք հավաքվում էին տներում, կազմում պլաններ, պատասպարում սուլթանի կողմից հետապնդվող քաղաքական փախստականներին (66, էջ 20)։ Պատահական չէր, որ Սալոնիկում, այս միջավայրում երիտթուրքերի կենտկամը մնաց, գործեց, իր համագումարները հրավիրեց մինչև 1911 թվականը։ Այստեղ բազմաթիվ հրեական միութիւններ և կազմակերպութիւններ էին գործում, որոնց շարքում աչքի էր ընկնում «Ալլանս Իզրաէլիթ Յունիվերսելը»։ Հրեա գործիչներ Փ. Ռիսալը (Ժողով Նեհամա), Նահումը, Պենարոյան և ուրիշներ և՛ սոցիալիստներ էին, և՛ սիոնիստներ, կապված էին ֆրիմասոնութեան հետ։

Հավատափոխները կամ դեոնմենները ժամանակին Իսպանիայից եկած հրեաներն էին, որ դիրքի և հարստութեան տեր էին դարձել։ Նրանք հիմնականում զբաղվում էին միջնորդ առևտրով Սալոնիկում, էդիրնեում և այլ քաղաքներում։ Սրանցից ոմանք «իզմիրլի» էին կոչվում՝ ածիլած կզակներով, մյուսները՝ «սաբաթայի որդիներ»՝ ածիլած գլուխներով։ Երրորդները պատկանում էին դեոնմենների «Օսման պապա» ուղղութեանը։ Սրանք իրենց սովորութիւններով, ուրբաթ օրերը մզկիթ հաճախելով ավելի իսլամացածներն էին։ Զավիդ բելը սրանց էր պատկանում (13, էջ 13)։

Խոնդոնում հրատարակվող «Միդլ իստերն ստադիս» պար-

բերականը 1971-ին (Հատոր 7, № 1, էջ 89—104) հրապարակեց երիտթուրքական շարժումը բնութագրող, իթթիհադականների հակահայկական քաղաքականության ակունքները բացահայտող մի շատ կարևոր փաստաթուղթ։ Այդ փաստաթուղթը երիտթուրքական հեղափոխությունից հետո Կ. Պոլսում անգլիական դեսպան նշանակված Զ. Լոութրի (1858—1918) հանգամանալի զեկուցագիրն էր, որ նա 1910-ի մայիսի 29-ին հղել էր Մեծ Բրիտանիայի արտաքին գործերի մինիստր Լարդինգին։ Վավերագիրը Ֆորին օֆիսի արխիվում հայտնաբերել և հանրության ուշադրության է հանձնել պատմաբան Էլիս Քեդուրին ԵՊԻՍՏՈՐԵՆԵՐԸ, Ֆրիմասոնները և Գրեաները՝ վերտառությամբ։ Երիտթուրքների հայաստան քաղաքականության հանգամանքներն ուսումնասիրելու և բնութագրելու տեսակետից այս փաստաթուղթը որոշակի հետաքրքրություն է ներկայացնում, ինչում կարող է համոզվել յուրաքանչյուր ոք, ծանոթանալով նրա բովանդակությանը։

Ակներև է, որ վավերագրի իսկական հեղինակ պետք է համարել Կ. Պոլսում Մեծ Բրիտանիայի դեսպանատան հնագույն ու ազդեցիկ դրագոման (թարգման) Զ. Լ. Ֆիցմորիսին (1865—1939), որը խցկվել էր երիտթուրքական Ֆրիմասոնության խորքերը, նրա գաղտնիքները բացահայտելու, դրանք անգլիական գաղութատիրության շահերին ծառայեցնելու նպատակով։ Ֆիցմորիսը ոմանց կողմից ներկայացվում է որպես այդ պահին Կ. Պոլսում անգլիական գլխավոր և ազդեցիկ դեմք, որին, ըստ էության, ենթարկված էր նույնիսկ դեսպան Լոութրը (78, էջ 90)։

Դեսպան Լոութրի զեկուցագրերից կարելի է եզրակացնել, որ երիտթուրքներն ավելի վատն էին քաղաքականության մեջ, քան Արդու Համիդը։ Նա երիտթուրքական իշխանության գլուխ կանգնած մարդկանց համարում էր «չար» և «ոչ կոմպետենտ», «ծախու» և «ամանկամիտ» (78, էջ 90)։

Հատկանշական է, որ անգլիացի դիվանագետները, մասնավորապես դեսպան Լոութրը երբեմն երիտթուրքական կոմիտեն անվանում էր Միության և առաջադիմության հրեական կոմիտե, խոսում էր Ֆրիմասոնների և հրեա երիտթուրքների դաշինքի մասին, այն մասին, որ հրեաները երիտթուրքների գլխավոր ոգեշնչողներն էին (78, էջ 91)։ Էլիս Քեդու-

րին գրում է, որ օսմանյան կայսրությունը հրեաների ձեռքին դարձել էր մի գործիք հրեական պետության ստեղծումն իրականացնելու ճանապարհին (78, էջ 92)։ Իսկ մինիստր Լարդինգն իր հուշերում գրել է, թե օսմանյան կայսրությունը պատմաբանական կառավարման տարիներին իրականում դառնում էր հրեաներին ենթակա ծախու-երիտթուրքական կոմիտեի կողմից գլխավորվող բանակի իշխանության ներքո (78, էջ 104)։

Հետաքրքրական է, որ արաբական շարժման մահմեդական ղեկավարներն այն տարիներին կասկածի տակ առան Միություն և առաջադիմություն կոմիտեի անկեղծությունը հրեաների և Ֆրիմասոնների հետ նրա ղեկավարների ունեցած սերտ կապերի հետևանքով։

Էլիս Քեդուրինն այս բանը ցույց է տալիս, հենվելով մասնավորապես պրոֆեսոր Z. N. Zeine-ի «The Emergence of Apab Nationalism» (Beirut, 1966) գրքում բերված փաստերի վրա (88, էջ 104)։

Ընթերցողի մոտ զգվանք է առաջացնում հայազգի այն մարդկանց քստմենլի վարքագիծը, որոնք ոչ միայն ծառայում էին երիտթուրքական պետական մարմիններում, ոչ միայն դարձել էին իթթիհադական, այլև իրենց դիրքը, կարիերան պահելու համար անդամագրվել էին Ֆրիմասոնական ժողովարաններին, համագործակցում էին հրեական կաղմակերպությունների հետ (78, էջ 100)։

Ինչ Քեդուրինն հավաստում է, որ 1919 թվականի Փարիզի խաղաղության կոնֆերանսի մասնակից բրիտանական պատվիրակների համար Ֆորին օֆիսի պատմագիտական բաժինը պատրաստել էր տեղեկատու գրքեր։ Դրանցից առաջինը Առնոլդ Թոլբրիի «Մահմեդականների պատմություն» գիրքն էր, որտեղ նա գրել է, որ «Սալոնիկի հրեաներն անբաժանելի են Միություն և առաջադիմություն կոմիտեից» (78, էջ 104)։

Է. Քեդուրինն գրում է, որ հրեաները և երիտթուրքերը միավորվել էին Լոտին պլան մղելու հայերին, հույներին, արաբներին, նվազեցնելու նրանց դերն ու տեղը կայսրության քաղաքական կյանքում։ Նա փորձում էր համոզել, որ հրեա մեծահարուստները ասում էին ցարական Ռուսաստանը, իսկ

Անգլիան, լինելով Ռուսաստանի դաշնակիցը, նրա դեմ էր տրամադրում հրեաներին՝ վերջիններս երիտթուրքերի հետ սիրախաղում էին նույնպես հակաանգլիական հողի վրա։ Նա ցույց է տալիս, որ Միություն և առաջադիմություն կոմիտեն, ֆրիմասոնությունը և հուգալու մերտ և խճճված կապերի մեջ էին (78, էջ 92—93)։

Փաստաթուղթը որոշակի պատկերացում է տալիս թուրքական գործերում անգլիական դիվանագիտության նրբին մեթոդների ու մոտեցումների մասին։ Անգլիական դիվանագետներն ուսումնասիրում էին կացությունը, քաղաքականությունը կառուցում այն փոփոխությունների հաշվառումով, որ տեղի էին ունենում երիտթուրքական իրականության մեջ։ Մեծ Բրիտանիայի արտաքին գործերի մինիստր սըր էդ. Գրեյը շտապել էր երիտթուրքական հեղափոխությունը «հիասթափ» հռչակել (78, էջ 90)։ Այլ, ընդհանրապես, արևմտաեվրոպական բուրժուական քաղաքագետները գովասանքներ շռայլեցին երիտթուրքական հեղաշրջման չափավորության հասցեին, ճանաչելով տարիներ շարունակ եվրոպական մայրաքաղաքներում ծվարած երիտթուրք պարագլուխներին, իմանալով նրանց զստակարգային պատկանելիությունը, նրանց քաղաքական հավատամքը։

Այս փաստաթղթի բովանդակության կարևորությունն այն է, որ ցույց է տալիս Կ. Պոլսում իշխանության գլուխ անցած Սալոնիկի երիտթուրքական սպաների ռեալ քաղաքականության նկատմամբ անգլիական դիվանագետների դիրքորոշումը։ Ասենք նաև, որ նման վավերագրերի նշանակությունը մեծ է, քանզի ցայսօր համաշխարհային պատմագիտությունը զրկված է երիտթուրքական գործունեությանը վերաբերող թուրքական պետական արխիվների հարուստ նյութերից օգտվելու հնարավորությունից։

Անգլիայի արտաքին գործերի մինիստր Հարդինգին լուծբերը քաղմակողմանի պատկերացում է տալիս Սալոնիկի սիոնիստական կազմակերպությունների, հրեա բնակչության մասին։ Նա հիշեցնում էր, որ Փարիզի ու Սալոնիկի երիտթուրքական շարժումները կապված չէին միմյանց հետ։ Ըստ նրա, Սալոնիկում 140 հազար բնակչից 80 հազարը իսպանական հրեաներ էին, 20 հազարը՝ սարեթայ լեռն աղանդից

կամ կրիստո հրեաներ, որոնք արտաքինապես էին մահմեդականություն ընդունել։ Սրանցից շատերը իտալական հպատակություն ունեին և որպես ազատ մասուններ հարում էին իտալական ժողովարաններին։ Հոռմի հրեա քաղաքագլուխ Նաթանը համոզված մասուն էր։ Դեսպան Լոուբերը գրում էր, որ Բուալիայի հրեա վարչապետներ Լուգատին և Սոնինոն, որոշ սենատորներ նույնպես մասուններ էին։ Նրանք պնդում էին, թե ծագումով «հին շոտլանդացիներ էին» և հետևում էին նրանց սովորույթներին։ Սալոնիկի հրեա ազդեցիկ մասուններից հմանուել Կարասոն, որ դարձել էր օսմանյան պառլամենտի ղեկուսատ, ժամանակին հիմնել էր «Մակեդոնիա Ռիզորտա» օթյակը, որի մեջ ընդգրկված երիտթուրք սպաների և ոչ զինվորականների միջոցով հրեական ազդեցություն էր տարածել Թուրքիայի նոր զարգացումների վրա (88, էջ 94)։ Օգտվելով կապիտուլյացիոն իրավունքով երաշխավորված անձի արտատերիտորիալ անձնակազմի խնդիրներից, նա իր օթյակում թաքցնում էր սուլթանի լրտեսների կողմից հետապնդվող երիտթուրքերին, շահում նրանց վստահությունը։

Լոուբերը հավաստում է, որ երիտթուրքերի «ազատություն, հավասարություն և եղբայրություն» նշանաբանը միաժամանակ իտալական մասունների ղեկին էր։ Երկուսի գույներն էլ կարմիրն ու սպիտակն էին։ Սալոնիկի իտալական հյուպատոս Օսկար Շտրաուսը, թե ամերիկացի Ջակոբ Շեֆին, որ բիշ անց նշանակվեց Կ. Պոլսում ԱՄՆ-ի դեսպան, հրեաներին Միջագետքի հողերի վրա բնակեցնելու քերականոց կողմնակիցներ էին և գործնական իրականացնողներ։

Երբ սուլթանը գահընկեց արվեց, Սալոնիկի հրեական թերթերը շնորհալից հողվածներ հրապարակեցին «Խորայիլի ճընշողի»՝ Արդուլ Համիդ II-ի դեմ, որն արհամարհել էր Հերցլի դիմումները, չէր ընդառաջել Պաղեստինում սիոնիստների իդեալների իրագործմանը (78, էջ 95)։

1909-ին Համբուրգում կայացած սիոնիստների 9-րդ համագումարը հռչակեց, որ հրեական աշխարհի բաժանումը տերիտորիալիստների և սիոնիստների՝ «թուրքական հեղափոխության հրաշքի» շնորհիվ վերացավ։ Այդ պահին էր, որ սալոնիկցի կրիստո հրեա Ջավիդ բեյը նշանակվեց ֆինանսների մինիստր, իսկ ֆրիմասոն Թալեաթ բեյը՝ ներքին գոր-

ժերի մինիստրոս Բնորոշ է, որ երիտթուրքական զինվորական զատարանների սպաների մեծամասնությունը նույնպես ֆրիմասոններ էին: Թալեաթը 1909-ի օգոստոսին դարձավ «Grand Orient de la Turquie» մասոնական օթյակի գլխավոր հովվապետը: Այս կազմակերպությունը ձգտում էր իր ազդեցությունը տարածել Նիդադատի, Սիրիայի և այլ երկրների վրա: Երիտթուրքների գլխավոր տեսաբաններից դոկտոր Նազըմը նույնպես հրեական ծագում ուներ, նա սալոնիկցի մի կրիպտո հրեայի հետ (Ֆայեթ բեյ Տուկդո) այցելել էր հրեաների ներգաղթով զբաղվող հայտնի կազմակերպության Փարիզի մասնաճյուղը՝ դեպի Միջագետք հրեաների խմբերի ներհոսքն արագացնելու խնդրով (78, էջ 99):

Երբ թուրքական պառլամենտին երիտթուրքերը հրամայեցին մամուլի մասին մի խիստ օրենք ընդունել «նոր ուժի մեջ քննադատելու համար», թերթերի տնօրեններին ու խմբագիրներին զսպաշարիկ հազցնելու համար, պրեսայուրոյի ղեկավարը նշանակվեց մի կրիպտո հրեա, որն իր ճաշակով ուղղություն էր տալիս Ն. Պոլսի մամուլին: Օսմանյան կայսրության հեռագրական գործակալության գլուխ կարգվեց մի բաղդադցի հրեա. «հասարակական անվտանգության» գլուխը՝ նույնպես սալոնիկցի մի ֆրիմասոն և այլն (73, էջ 95):

Լոուիբըրը ցավով հաղորդում էր Լոնդոն, որ 1909-ին մակեդոնական զորքի հաղթանակը իտալաշունչ ֆրիմասոնության հաղթանակն էր: Բրիտանիայի կողմից ճանաչված Նիդադատի մեծ օթյակի նկատմամբ, նա հաղորդում էր նաև, որ ներքին գործերի մինիստր դառնալով, Թալեաթը ընդլայնում էր ֆրիմասոնական կոմիտեների ցանցը կայսրությունում, այդ միջոցով իր մարդկանց կարևոր պաշտոնների նշանակելով գավառում: Դեսպանը եզրակացնում էր, որ «Գրանտ օրիններ», որի գերագույն հովվապետը Թալեաթ բեյն էր, «Թուրքիայի անտեսանելի կառավարությունն է» (78, էջ 98): Նույնիսկ ուլեմաներից ոմանք ֆրիմասոն դարձան: Այն ժամանակ դա գնահատվել էր որպես «հրեական հաշիշով ժողովրդի թունավորում» (78, էջ 99):

Այսպիսով, անգլիացի Լոուիբըրը 1910-ին եղրակացնում էր, որ երիտթուրքական այդ շրջանի գործունեությունը գե-

րազանցապես հրեական էր, «թուրքական» ի հակադրություն օսմանյան մյուս տարրերի, օրինակ, արաբների, հույների, բուլղարների, հայերի և այլոց: Նա նկատում էր, որ «թուրքը գլխավորապես զինվոր է և սահմանադրական կարգի ներքո ձգտում է պահպանել իր ցեղի գերազանցությունը, որին նա կարող է հասնել լուրջ բանակի միջոցով»: Դաշն կապելով օսմանյան և օտարերկրյա հրեաների հետ, այնուհետև շեշտում է Լոուիբըրը, երիտթուրքերը ձգտում էին մեկուսացնել մյուս ազգություններին՝ հայերին, բուլղարներին, հույներին, որոնց որպես տնտեսական հենարան ծառայեցնելու մտքից ստիպված հրաժարվել էին (78, էջ 99):

Լոուիբըրը ցույց էր տալիս, որ հրեաներն իրենց ձեռքն էին վերցրել երիտթուրքական կառավարման մեխանիզմի առանցքային կետերը: Նրանք ջանքեր գործադրեցին, որ իրենց ձեռքը վերցնեին նաև հասարակաց աշխատանքների մինիստրությունը, բայց այն հանձնվեց Հալալյան էֆենդուն զուտ ալյանապետով, որ Ադանայի կոտորածից հետո քաղաքականապես անհրաժեշտ եղավ հայի ձեռքում թողնել որևէ մինիստրական պորտֆել: Հալալյանն ամբաստանեց իր ղիբըր, երբ անդամագրվեց Թալեաթի և Զավիդի գլխավորած մասոնական օթյակին: Մինչ այդ նրան քարկոծում էր հրեաների կողմից ֆինանսավորվող «Ժյոն Թուրք» թերթը (78, էջ 100):

Լոնդոնի «Ֆորտնայթլի ռեյու» ամսագրում (1910, ապրիլ) տպագրված իր հոդվածում հրեա Իսրայել Զանգվիլը, որ իր վրա էր վերցրել ամբողջ թուրքական ազգային պարտքի վճարման ծանրությունը, հրապարակավ խոստանում էր իր մայրենի լեզուն հռչակել թուրքերին, եթե երիտթուրքերը հրեաներին անսահմանափակ ներգաղթ արտոնեին դեպի Պաղեստին:

Սալոնիկի ակտիվ սիոնիստ-երիտթուրքերի շարքերում էր Մուստաֆա Քեմալը: Նրան տվել էին եղբայր Վեդուդա Լոշ անունը: «Լոշը» միջազգային նիհիլիստական կազմակերպության մի մասն էր: Նրա մեջ շատ էին քաղաքացիությունը, ազգային դեմքը կորցրած մարդիկ, որոնք խոսում էին Ռուսաստանի հակահրեական ջարդերի կամ Վիեննայի հարուստ հրեաների մասին: Մուստաֆա Քեմալի կենսագիր Արմատրոնգը գրում է, որ Քեմալը պատկերացում չուներ հրեաների մի-

ջաղաճային նպատակներին ու հոգսերին մասին: Նա հայարտ էր, որ թուրք էր և հետաքրքրվում էր թուրքիան սուլթանի բռնակալական լծից և օտարերկրյա ճնշումից ազատագրելու խնդիրներով (66, էջ 20—21): Արմատրոնգը հավաստում է, որ հրեաները չէին վստահում նրան, և նա երբեք չդարձավ Միթոթյուն և առաջադիմություն՝ բարձր վելսախավի խմբակի անդամը: Այնուհետև նա գրում է, թե Մուստաֆա Քեմալը ղեկավար էր իթթիհադի պարագլուխների շատախոսություններից ու անգործնականությունից: Հստ Արմատրոնգի նա չէր հարգում նրանց, կոչել էր էնվերի հետ: Արմատրոնգը էնվերին համարում էր շտապող տղա, Քալեաթին, այդ փոստային պաշտոնյային անվանում էր «մեծ անճոռնի արջ», Ջեմալին՝ կուզիկ թխսամայր, խելքը կորցրած ասիացի, Ջավիդին՝ Սալոնիկի հավատափոխ հրեա և այլն (66, էջ 21):

Սիոնիստների հետ երիտթուրքերի հակահայկական համագործակցության մասին գրում է Քեհրանի համալսարանի պատմության պրոֆ. Իսմայիլ Ռահինը: Հայերի կոտորածի մեղավորներ ճանաչելով երիտթուրքերին և գերմանացիներին, թուրքական նացիոնալիզմն ու պանթուրքիզմը, պարսիկ պատմաբանն ընթերցողի ուշադրությունն է հրավիրում օսմանյան կայսրության ազդեցիկ հրեա պեմբերի բացասական դերի վրա: Նա հիշատակում է մի ֆրանսիացու «Le Dernier bal» («Վերջին բալը») գրքի 1—36 և 46—86 էջերը, որտեղ փաստեր և ապացույցներ են արձանագրված միջազգային սիոնիզմի հակահայկական գործողությունների մասին: Մասնավորապես հիշատակվում է 1914-ի հունիսի 23-ին Ստամբուլի Նուրի Օսման ակումբում կայացած իթթիհադ կուսակցության ակտիվիստների և սիոնիստների համատեղ զաղտնի յողովը: Նրան մասնակցել էր մոտ 700 մարդ, այդ թվում՝ Քալեաթը, Բադրին, Սեդը, Ֆեքրին, Խիավին և ուրիշներ: Հրեաներից աչքի ընկնող դեր էին խաղացել Սամուել էֆենդին, Արրահամ էֆենդին և ուրիշներ: Այստեղ էին նաև Ռուսաստանից հեռացած մոլի պանիսլամիստներ Ահմեդ Աղանը, Ջելալ Կորխմազովը, Մահմուդ Քադիրը, Ջիա բեյը և ուրիշներ: Ժողովն ընթացավ հակառուսական կատաղի լուղունգների հեղեղով: Հայերին մեղադրում էին ռուսասիրության մեջ: Որոշվեց բոլորտ հայտարարել ինչպես հայերին, նույնպես և

հույներին (17, էջ 42—43): Գլխավոր ճառախոսը Քալեաթն էր:

Իսմայիլ Ռահինը ցույց է տալիս, որ թուրքերի պլանն էր՝ վերացնել Հայաստանի «վտանգը» պանթուրքական աշխարհակալական ճանապարհից, Ադրեբջանի վրայով կապ հաստատել Միջին Ասիայի հետ: 1915-ի դեկտեմբերի 31-ին Վիեննա ժամանած թուրքական պատվիրակությունը, որը գլխավորում էր Ռուսաստանից հեռացած Յուսուֆ օղլի Աքչուրան, ավստրիական կառավարությանը հանձնած հուշագրում պահանջում էր Բուխարան և թուրքմենստանը ազատել ռուսական տիրապետությունից, Կիրգիզիային շնորհել քաղաքական անկախություն, Կազանի և Ղրիմի մուսուլմաններին դնել թուրքիայի հպատակության տակ, ինքնավարություն շնորհել Վոլգայի բոլոր թաթարներին: Ավստրիական կառավարությունը խոստացել էր ուսումնասիրել ու պատասխանել (17, էջ 44):

Առաջին համաշխարհային պատերազմի տարիներին պաշտպանելով երիտթուրքերի հայասպան քաղաքականությունը, սիոնիստների պարագլուխները ձգտում էին այդ ճանապարհով իրականացնել սեփական պլանները: 1914—1916 թթ. առանձնապես ակտիվ էին դերմանական հրեաների ղեկավարները, որոնք լավատեսորեն փարվել էին կազմեր մերձավորարևելյան քաղաքականությանը:

ԳՐԱԿԱՆՈՒԹՅԱՆ ՑԱՆԿ

Ցանկում բերված են միայն տվյալ հատվածում օգտագործված աղբյուրները: Պաշտպանված է բնագրի համադրակալումը:

6. Իենըտայե էդ.. Հայկական տանջանքները և նվթապան: Դասախոսություն կարդացված Բեռլինում 1902-ի հունիսի 26-ին, Ժնև, 1906:
8. Նազրեհան Գ., Արդու Համիդ Բ. Կարմիր սուլթանը, Բեյրութ, 1980:
11. ա. «Հայք», թերթ, Նյու Յորք:
13. Ղազարյան Հ., Ցեղասպան թուրքը, Բեյրութ, 1968:
15. ա. «Նոր դար», թերթ, Քիֆիս:
15. բ. «Նոր կյանք», թերթ, Լոնդոն:
17. Թանին Իսմայիլ, Հայերի ցեղասպանությունը օսմանյան սուլթանների օրոք (պարսկերեն), 2-րդ հրատ., Քեհրան, 1972:
42. Майский В. Германия и Ближний Восток, «Русские записки», 1916, № 1, январь, Петроград.

83 Wittlin, Alma Abdul Hamid. *The Shadow of God*. London. 1940.

Փաստաթղթի՝ հայերին վերաբերող հաստատվածների հայերեն թարգմանությունն առաջին անգամ լույս է տեսել Գեղորդ Յազըճյանի թարգմանությամբ (Չգուշացն՝ կնոճ թաթկաճանները) (Մաստաա-սիրաա-հրեա-թուրք հակահայ-լազերի ըստաաճաններն), Եր. 2002, էջ 48-71):

նի, քանի որ նրանք, ովքեր կարող են տալ անհրաժեշտ բոլոր գաղտնի տեղեկությունները մասոնների մասին՝ վախենում են մաֆիայի ձեռքն ընկնելուց: Օրինակ, օրեր առաջ, տեղացի մասոններից մեկը, որն «ի լուր աշխարհի» հայտնել էր արհեստի նշանները, նախազգուշացվել էր ռազմական դրության օրենքները խախտելու մեղադրանքով դատարանի առաջ կանգնելու սպառնալիքով:

Մի քանի տարի առաջ, սալոնիկցի հրեա-մասոն էմմանուել Կարասոն, որը հիմա Օսմանյան մեջլիսում¹ քաղաքի պատգամավորն է, Սալոնիկում հիմնեց իտալական ֆրանկմասոնության հետ կապված «Մակեդոնիա Ռիզորտա» օթյակը: Միանգամայն ակնհայտ էր, որ այս մարդը աշխատանք էր տանում երիտթուրքերի ռազմական ու քաղաքական գործիչներին մասոնությանը հաղորդակից դարձնելու համար, որպեսզի Թուրքիայի նոր ղեկավարության շրջանում տարածվի Արեւելքի հրեական գաղտնի գործունեության ազդեցությունը²: Նրանք որեւէ օտարերկրացու տանն են

¹ Օսմանյան մեջլիս.- Օսմանյան կայսրության խորհրդարանի պաշտոնական անունը: Մեջլիսը առաջին անգամ հավաքվեց 1876թ.-ին՝ Միդհատ փաշայի կողմից առաջ քաշված սահմանադրության ընդունումից հետո: Մի քանի ամիս հետո, Աբդուլ Յամիդ Բ-ը Սահմանադրությունը չեղյալ հռչակեց եւ մեջլիսը ցրեց: Մեջլիսը վերստին կյանքի կոչվեց երիտթուրքերի 1908թ. պետական հեղաշրջումից հետո:

² Այնքան մեծ են եղել հրեաների դերն ու ազդեցությունը երիտթուրքական «Իթթիհադ վեթերաքը» կազմակերպության ծննդի ու գործունեության մեջ, որ Կ. Պոլսի բրիտանական դեսպանության գլխավոր թարգման Յ. Ֆիտցմորիսը նրան անվանում է «Միություն եւ առաջադիմություն»

հավաքվում՝ իբրեւ թե ազատվելու համար արդուլհամիդյան լրտեսներից, եւ նա այնտեղ ճանաչում է նրանց իրավունքը՝ դառնալ օթյակի անդամ, արտասահմանում օգտվել դրա ընձեռած առավելություններից եւ պայքարել սուլթանի լրտեսական եղանակների դեմ:

Սակայն Աբդուլ Յամիդի լրտեսներն իմացան այդ շարժման մասին: Ակնհայտ է, որ 1908թ. հուլիսյան ապստամբությունից հետո, նրանք գաղտնիքը կորզել են Իսմայիլ Մեհիր փաշա անունով մեկից (որը հետագայում խորհրդավոր կերպով մահացավ գիշերային վթարից)³ եւ այդ մասին հայտնել Յըլդըզ պալատին⁴: Լրտեսները հանձնարարություն ստացան պարզել, թե սպաներից ու մյուսներից ովքե՞ր են օթյակի հաճախել: Ֆրանկմասոնները դրա դեմ իրենց միջոցները ձեռնարկեցին: Նրանք սկսեցին «եղբայրության» մեջ ներքաշել նաեւ գաղտնի ոստիկանությանը:

Չնայած երիտթուրքերի գործածած «Ազատություն, հավասարություն եւ եղբայրություն» բառերն ու իտալական ֆրանկմասոնների նշանախոսքերը համընկնում են⁵, միանգամայն պարզ է, որ

հրեական կոմիտե» (տե՛ս Ֆորենյն օֆիսի դիվան, Լոուբըրի թղթեր, փաստաթուղթ թիվ F. O. 800/193 B):

³ Խորհրդավոր պայմաններում սպանվեց նաեւ Կիլիկիայի 1909թ. կոտորածները հետաքննելու առաքելությամբ Կ. Պոլսի ազգային իշխանությունների կողմից Կիլիկիա ղրկված հանձնաժողովի նախագահ, Օսմանյան մեջլիսի պատգամավոր, իթթիհադական եւ մասոն Յակոբ Պապիկյանը:

⁴ Յըլդըզ պալատը սուլթան Աբդուլ Յամիդ Բ-ի նստավայրն էր:

⁵ Այդ նշանախոսքերը նաեւ ֆրանսիական մասոնության նշանախոսքերն են, որոնց Ֆրանսիայի Յանրապետության պաշտոնական նշանախոսքի

սալոնիկյան շարժման աղբյուրը հրեաներն են (երիտթուրքերի, ինչպես նաեւ իտալական ֆրանկմասոնության տարբերակող գույները կարմիրն ու սպիտակն են)⁶։ 1908-ի հեղափոխությունից քիչ անց, երբ («Միություն եւ առաջադիմություն») կոմիտեն տեղափոխվեց Ստամբուլ, հայտնի դարձավ, որ նրա ղեկավարներից շատերը ֆրանկմասոն են։ Կարասոն սկսեց երեւելի դեր խաղալ։ Մասնավորապես, նա հասավ նրան, որ իր ձեռքն անցավ («Միություն եւ առաջադիմություն»-ի) Բալկանյան կոմիտեն։

Տեղացի եւ արտասահմանցի հրեաներն սկսեցին նոր վարչակարգին արդյունավետ օգնություն ցույց տալ։ Դա շարունակվեց այնքան ժամանակ, ինչպես մի թուրք բացատրեց, քանի դեռ ժողովուրդը չսկսեց խոսել, թե ամեն մի հրեայի կարելի է գաղտնի կոմիտեի լրտես համարել եւ թե ամբողջ շարժումը ոչ այնքան թուրքական, որքան հրեական հեղափոխություն էր։ Իտալիայի կառավարությունը որպես գլխավոր հյուպատոս Սալոնիկ ուղարկեց հրեա մասոն Պրիմո Լեւիին, որը, մինչ այդ, արտաքին ներկայացուցչության փորձ չուներ։ Ամերիկայի դեսպան նշանակվեց Օսկար Շտրաուսը, որը Զեյկըբ Շիֆֆի հետ ամերիկացի հրեաների վրա մեծ ներգործություն ունեցավ հրեաների Միջագետք արտա-

են վերածվել Ֆրանսիական Մեծ հեղափոխության հաղթանակից հետո եւ այսօր էլ զարդարում են Ֆրանսիայի Հանրապետության խորհրդանիշները։

⁶ Մուստաֆա Բենալի կողմից հիմնված Թուրքիայի Հանրապետության պետական դրոշի գույներն էլ կարմիրն ու սպիտակն են. կարմիր ուղղանկյան մեջ սպիտակով պատկերվում են աստղն ու մահիկը։

գաղթի հարցում։ Դա սիոնականության զարգացած հոսանքներից էր, որը հանդես էր գալիս ուրիշ «հայրենիքի» ծրագրի դեմ⁷։

Դուք հավանաբար քաջատեղյակ եք, որ ուղղափառ մուսուլմանները մասոնության հանդեպ ուժեղ նախատրամադրվածություն ունեն։ այն համարելով անգամ ամենաանհավատությունից էլ վատ։ Կոմիտեի դեմ ելույթների ժամանակ, որոնք իրենց զագաթնակետին հասան 1909թ. ապրիլի 13-ին⁸, տվյալ գործոնը շատ մեծ դեր խաղաց։ Այդ իրադարձությունները հիմա էլ լիովին պարզաբանված չեն, բայց եւ այնպես, արդեն այն ժամանակ, մի հանգամանք ուշադրությունից չէր կարող վրիպել. չորս գումարտակ, որոնք Սալոնիկից հատուկ ուղարկված էին Ստամբուլ եւ որոնց Քյամիլ փաշան պահանջեց հետ ուղարկել 3-րդ բանակի հրամանատարություն, այդ ապստամբության (կամ, ինչպես այդ իրադարձությունները անվանում են՝ «հետադիմական գործողություններ») նախաձեռնողներն էին։ Նրանց գլուխն էր դեռնմե-հրեա եւ մասոն Ռեմզի բեյը։ Փոխանակ իրեն վստահված մասերում գործո-

⁷ Սիոնական շարժման առաջին տարիներին, խորը տարակարծություններ կային ապագա հրեական պետության վայրի շուրջ։ Սիոնականների մի մասը, Թեոդոր Հերցլի ղեկավարությամբ, պնդում էր Պաղեստինի վրա, մինչ շատ ուրիշներ չէին բացառում աշխարհի տարբեր վայրերը ԱՄՆ-ի մեկ նահանգը, Արգենտինան, Գանան, Ուգանդան եւ այլն։

⁸ Այդ օրերին Կիլիկիայի եւ Հալեպի նահանգի արեւմտյան շրջանների հայոց կոտորածը իր զագաթնակետին էր հասել։ Կոտորածներն սկսվեցին ապրիլի 1-ին ու տեւեցին մինչեւ ամսի 4-ը։ Կարգն ու կանոնը իբր վերահաստատելու համար Ռումելիայից (Թրակիա) ժամանած զորքը ինք եւս, թուրք խուժանի կողքին, մասնակցեց կոտորածների երկրորդ փուլին 12-14 ապրիլին։

ղություններ ծավալելու համար Ռեմզի բեյին ռազմական դատարան հանձնելու, նրան փաղիշահ⁹ Մեհմեդ Ե-ի (Ռեշադ)¹⁰ համհարգ կարգեցին: Կարասոն նրանցից մեկն էր, որ Աբդուլ Յամիդին ներկայացրեց [նրա] գահընկեցության մասին ուղերձը: Ծեր փաղիշահը Սալոնիկ տարվեց ու բանտարկվեց այնտեղի իտալացի հրեա բանկիրների ամրոցում: Նրան հսկելու համար Կոմիտեն նշանակեց Ռեմզի բեյի եղբայրներից մեկին: Աբդուլ Յամիդին վնասագերծելուց հետո, հրեական թերթերը «բռնակալից, Իսրայելի կեղեքչից» ազատվելու ճիշ բարձրացրին: Աբդուլ Յամիդը երկու անգամ արհամարհել է սիոնականության առաջնորդ Յերցլի դիմումը իրեն¹¹ եւ խոչընդոտել [սիոնականների] պաղեստինյան իդեալների իրականացմանը՝ մտցնելով «կարմիր անձնագրեր» (ճիշտ այնպես, ինչպես օտար քաղաքացիների մասին մեր օրերն են): Լեհաստանից եւ այլ երկրներից հրեա գաղթականների դուրս գալու դեմ: 1909թ. դեկտեմբերին Յամբուրգում կայացած 9-րդ սիոնական համագումարում, որպես «Թուրքական հեղափոխության հրաշքի» արդյունք, հրեական աշխարհում հայտարարվեց սիոնականների եւ «ուրիշ հայրենիք» ձեռք բերելու կողմնակիցների միջեւ եղած տարաձայնությունների վերացումը: Նույն օրերին, Սալոնիկի պատգամավոր, հաջողակ եւ խելոք դեռնմե-հրեա ու մասոն Ջավիդ

⁹ Փաղիշահ.- Պարսկերեն «թագավոր հայր». Օսմանյան սուլթանների բազմաթիվ տիտղոսներից մեկը:

¹⁰ Օսմանյան կայսրության սուլթան 1909թ. ապրիլից մինչեւ իր մահը 1918թ.-ին: Աչքի է ընկել է իր թուլակամությամբ եւ հարբեցողությամբ:

¹¹ Տես այս գրքույկի առաջին մասը՝ «Թեոդոր Յերցլը եւ Յայկական հարցը»:

բեյը¹² ֆինանսների նախարար նշանակվեց: Մեծ վեզիր Յիլմի փաշան դիմեց մասոնների շարքերում ընդգրկվելու խնդրանքով, բայց «ծեսերը չկատարեց»¹³:

Երկրում երկու տարի ժամկետով ռազմական դրություն հայտարարվեց: Ռազմական դատարանի շատ սպաներ ֆրանկմասոն էին: Խորհրդարանին «հրամայվեց» մամուլի մասին խիստ օրենք մտցնել: Մամուլի գրասենյակի ղեկավար առաջ քաշվեց եւս մեկ դեռնմե-հրեա մասոն Սալոնիկից: Դա շատ պատասխանատու պաշտոն էր, որովհետեւ այն զբաղեցնող անձը կարող էր որեւէ թերթ արգելել ու ռազմական դատարան կանչել խմբագրին կամ սեփականատիրոջը՝ «նոր վարչակարգը քննադատելու» մեղադրանքով: Կիսապաշտոնական Օսմանյան հեռագրային ծառայությունը, որն արտահայտում էր Կոմիտեի կարծիքը օսմանների ներքին եւ արտաքին գործերի վերաբերյալ, գործողության մեջ դրվեց բաղդադցի մի հրեայի ղեկավարությամբ: Միեւնույն ժամանակ, ոստիկանության հին նախարարության փոխարեն ստեղծվեց Յասարական անվտանգության կազմակերպությունը՝ սալոնիկցի մի հրեայի ղեկավարությամբ, որը միաժամանակ հսկում էր թե՛

¹² Ջավիդ բեյ.- Երիտթուրքերի պարագլուխներից: Գործուն մասնակցություն է ունեցել հայոց Մեծ եղեռնի ծրագրավորման եւ իրականացման մեջ: Աջակցել է Մուստաֆա Քեմալի շարժումին՝ հատկապես ֆինանսապես: Այդուհանդերձ, հիմնական դերակատարություն է ունեցել Քեմալի դեմ մի խումբ նախկին իթթիհադականների դավադրության ծրագրավորման մեջ: Հակառակ միջազգային սիոնիզմի ու մասոնության կողմից Քեմալին արված բազմաթիվ դիմումների, ճնշումների եւ նույնիսկ սպառնալիքների, նրա կողմից մահապատժի է ենթարկվել 1926թ.-ին:

¹³ Այսինքն՝ մերժվեց մասոն դառնալու նրա դիմումը:

ոստիկանությանը եւ թե ժանդարմերիային: Բացի այդ, խորհրդարանին «հրամայվեց» «Կազմակերպությունների մասին» օրենք անցկացնել, որի վրա հենվելով, «Միություն եւ առաջադիմություն» կոմիտեն կարող էր արգելել իր նման բուլղարական, հունական եւ այլ կազմակերպությունների գործունեությունը՝ նրանց առաջացման դեպքում:

Այժմ հարկ է նշել եւս մեկ երեւոյթ. Սակեդոնիայի մեծ ու փոքր քաղաքներում, ինչպես նաեւ նրա մայրաքաղաքում¹⁴ մասոնական օթյակներն սկսել են «սնկի նման» աճել: Անցած տարի մայրաքաղաքում հիմնվել է 12 օթյակ:

Ոչ մեկ հարցաքննություն կամ հետաքննություն պետք չէ՝ հասկանալու համար, որ մասոնական գործունեության գաղտնիության պահպանումը միջոց է թաքցնելու համար Կոմիտեի իսկությունը, թեւեւ նա մինչ այդ հայտարարել է, որ գաղտնի կազմակերպություն չէ: Ակնհայտ է, որ ընդհատակյա քարոզչություն է տարվում, թե բազմաթիվ բարձրաստիճան ծառայողների եւ այլ անձնավորությունների դիրքն ու առաջխաղացումը կախված են նրանց «եղբայրներ» լինելուց: Խոսակցություններ եղան, թե մասոնության շնորհիվ Թուրքիայի օգտին են լուծվելու եզիպտական¹⁵, կրեոտե-

¹⁴ Նամակագիրը նկատի ունի Սալոնիկ քաղաքը:

¹⁵ Խոսքը եզիպտոսը 1882թ.-ից սկսած բրիտանական փաստացի գրավումից վերստին Օսմանյան ամբողջական գերիշխանության վերադարձնելու մասին է:

յան¹⁶ եւ մյուս հարցերը, թե մասոնների առաջ բացվելու են քաղաքական աշխարհի կարեւորագույն գաղտնիքները, թե մասոնները դառնալու են Անգլիայի ծեր թագավորի¹⁷ եղբայրները, ում հետ կհանդիպեն եւ ձեռք կսեղմեն նրա Ստամբուլ այցի ժամանակ: Նոր անդամներից շատերն սկսեցին հաճախել ավելի վաղ ստեղծված «Լա Թուրքի»¹⁸ անգլիական օթյակը: Ոմանց հաջողվեց մտնել նրա մեջ, թեւեւ շատ ջանքեր թափվեցին դրա համար... Ասում են, թե որոշ նոր օթյակներ, ինչպես Եզիպտոսի օթյակները, իրենց ծիսակատարությունները հին շոտլանդական ծեսով են անցկացնում: Խոսակցություններ տարածելով, թե իբր իրենց մոտ կան Անգլիայի թագավորի «պահպանվող վկայագրերը», որոնք ձեռք են բերվել Շոտլանդիայի Մեծ օթյակի միջոցով, ձգտում են օգտագործել այն վստահությունը, որը տածում են օսմանյան հասարակության բոլոր խավերը Անգլիայի նկատմամբ: Բանակում Կոմիտեի ազդեցությու-

¹⁶ Հունաբնակ, բայց Օսմանյան գերիշխանության տակ մնացած Կրետե կղզու բնակչությունը 1897թ.-ին ապստամբեց Օսմանյան տիրապետության դեմ, ինչն առաջնորդեց Հույն-թուրքական պատերազմի: Մեծ պետությունների ջանքերի շնորհիվ խաղաղությունը վերահաստատվեց կղզուն Լիբանանի նման ինքնավարության շնորհումով, թեւեւ դա չլուծեց Կրետեի խնդիրը: 1912-13թթ. Բալկանյան պատերազմներից հետո կնքված Լոնդոնի 1913թ. համաձայնագրով՝ կղզին փոխանցվեց Հունաստանի: Կղզու այդ կարգավիճակն ամրագրվեց Առաջին աշխարհամարտից հետո կնքված համաձայնագրերով (մասնավորաբար 1923թ. Լոզանի դաշնագրով):

¹⁷ Խոսքը Մեծ Բրիտանիայի թագավոր եւ Հնդկաստանի կայսր, մասոն Էդուարդ Զ-ի մասոնական անդամության վկայագրերի մասին է:

¹⁸ Լա Թուրքի.- Ֆրանսերեն՝ Թուրքիա:

նը տարածելու համար, սպաներին ընդունում են մասոնության մեջ՝ նրանց «Ռենգե» օթյակի անդամ դարձնելով: Կոմիտեի պատգամավորների եւ ծերակուտականների¹⁹ մեծամասնությունը մասոն է դարձել եւ ընդունվել «Սահմանադրություն» («Լա Կոնստիտուսիոն» կամ «Կանունի էսասի») օթյակի մեջ: Նրանց առաջիններից էին ներքին գործերի նախարար Թալեաթ բեյը²⁰ եւ ֆինանսների նախարար Զավիդ բեյը: Ընդդիմության պատգամավորներից մի քանիսը, հատկապես արաբները, տեսնելով, որ մի կողմ են մնում քաղաքական գաղտնիքներից եւ վարչական ղեկից, նույնպես սկսեցին միանալ օթյակներին կամ նորերը ստեղծել, ինչպես, օրինակ, «Օսմանյան եղբայրություն» («Ուխուվվետի օսմանիե») եւ «Ազատության բարեկամներ» («Մուհիբանի հյուրրիբե»):

Վերոհիշյալ օթյակների որպես լրացում, 1909-1910թթ. ստեղծվեցին հետեւյալ օթյակները. «Արեւելքի հավատարմություն»²¹,

¹⁹ Օսմանյան մեջլիսը բաղկացած էր երկու պալատներից՝ ստորին (ներկայացուցիչների կամ պատգամավորների, որոնց ժողովուրդն էր ընտրում) պալատ կամ «Մեջլիս մեբուսան» եւ վերին (երեւելիների կամ ծերակուտականների, որոնց նշանակում էր սուլթանը) պալատ կամ «Մեջլիս այան»:

²⁰ Մեհմեդ Թալեաթ.- երիտթուրք գլխավոր ղեկավարներից, Օսմանյան կայսրության ներքին գործերի նախարար, 1916-1918թթ.-ին Մեծ վեզիր (վարչապետ): Մեծ եղեռնի հիմնական ծրագրավորողներից ու իրականացնողներից: Սպանվեց 1921թ. մարտի 21-ին, Բեռլինում, վրիժառու Սողոմոն Թեհլիրյանի արձակած փամփուշտով:

²¹ «Արեւելք» (եվրոպական մի շարք լեզուներով՝ Orient) բառը մասոնների շատ հաճախ օգտագործած բառերից է եւ մասոնական բառացանկում խորհրդավոր իմաստներ ունի: Պետությունների մասոնական գլխավոր

«Անկեղծ բարեկամներ», «Միություն եւ պաշտպանություն», «Բիզանցիո Ռիզորտո», «Լա Վերիտե»²², «Լա Պատրի»²², «Լա Ռոնեսսանս»²³ եւ, եզիպտոսի ընդհատակյա քաղաքական ինտելեկտների համար բավական հայտնի «Լուսաբաց»²⁴, որը «Մակեդոնիա Ռիզորտայի» մի բաժինն է: Այս ամբողջ մասոնական ցանցը, սալոնիկյանի ու մակեդոնականի նման, իրեաների ձեռքում է գտնվում, որոնք կամ անմիջականորեն են ղեկավարում բոլոր օթյակները, կամ ուղղորդում են դրանց գործունեությունը: Հայերը, հույները եւ տեղացի մյուս քրիստոնյա տարրերը ներկայացված չեն, եթե չասենք, որ նրանք ընդհանրապես այդ գործունեությունից դուրս են²⁵: Վերելում եւ արդեն նշել են եզիպտացի իշխան Սաիդ

օթյակները իրենց անվան վերջին կողմ են «Արեւելք» բաղադրիչը: «Արեւելքը» մասոնների մոտ չունի աշխարհագրական նշանակություն:

²² Լա Վերիտե.- Ֆրանսերեն ճշմարտություն:

²² Լա Պատրի.- Ֆրանսերեն հայրենիք:

²³ Լա Ռոնեսսանս.- Ֆրանսերեն վերածնունդ:

²⁴ «Լուսաբաց».- Արաբերեն եւ թուրքերեն «Շաֆակ», որը եզիպտոսի մասոն վերնախավի հիմնական օթյակն էր: «Շաֆակին» անդամ էին նաեւ եզիպտահայ քաղաքական եւ տնտեսական երեւելի բազմաթիվ գործիչներ:

²⁵ Բրիտանացի դիվանագետի այս հաստատումը ճիշտ չէ: Հայազգի մարդիկ (իթիհադական իշխանության տարիներին Հանրային աշխատանքների եւ Արտաքին գործերի նախարարներ Պետրոս Հալաջյանը եւ Գարիբե Նորատունկյանը, Օսմանյան մեջլիսի պատգամավորներ Հակոբ Պապիկյանը եւ Գրիգոր Զոհրապը ու շատ ուրիշներ) բավական գործունե ընդգրկվել էին Օսմանյան մասոնական օթյակներում: Այսուհանդերձ, դա թուրք-դեռման հրեա իթիհադական «եղբայրների» չխանգարեց, որ պատեհ առիթին ֆիզիկապես վերացնեն նրանց մեծ մասին:

Հալիմի²⁶ մասին: Նա, իր եղբայր Աբբաս Հալիմը, իշխան Ազիզ Հասանը²⁷ եւ այլ եզիպտացիներ, ատելություն զգալով Նորին գերագանցություն խղիվի²⁸ նկատմամբ, ֆինանսական աջակցություն ցուցաբերեցին «Միություն եւ առաջադիմություն» կոմիտեին եւ անձնական մասնակցություն ունեցան նրա աշխատանքներին: Եզիպտական մասոնության կապը երիտասարդ թուրք մասոնության՝ Սալոնիկից մայրաքաղաք տեղափոխվելու գործընթացի հետ՝ այդքան էլ պարզ չէ, սակայն ակնհայտ է, որ դա քաղաքականության մեջ Վոսփորի ավերում նախօրոք հայտնված որոշ հոսանքների արդյունքն է: Մասոնության կատաղի հակառակորդ, այն գաղտնի կազմակերպություն համարող եւ մասոնների ղեկավարած մակեդոնական ուժերը մայրաքաղաք մտցնելու մեջ վրտանգ տեսնող Աբդուլ Համիդին տապալելուց որոշ ժամանակ անց՝ տարբեր հանդիպումներ ու բանակցություններ սկսվեցին: Անհրաժեշտ լիազորությունները ստացվել էին իտալական «Մեծ Արեւելք» («Գրան Օրիան») օթյակից, եւ իշխան Հասանը, Յուսուֆ Սակալիկի բեյի օգնությամբ բելգիական մասոնության Գերագույն խորհրդից ստացած հատուկ լիազորությունների շնորհիվ, 33 աստի-

²⁶ Եզիպտոսի ալբանական ծագումով խղիվական իշխանության տոհմից: Օսմանյան կայսրության Մեծ վեզիր 1913-1916 թվականներին: Մեծ եղեռնը ծրագրավորողներից: Սպանվել է Հռոմում, 1921թ. դեկտեմբերի 6-ին, հայ վրիժառու Արշավիր Շիրակյանի ձեռքով:

²⁷ Ազիզ Հասան.- Առաջին աշխարհամարտից հետո՝ Եզիպտոսի սուլթան 1920-1922 թթ.-ին:

²⁸ Խղիվ.- Եզիպտոսի օսմանյան անվանական իշխանության փոխարքակառավարիչ՝ ժառանգական իրավունքներով: Նամակի գրության տարիներին, Եզիպտոսի խղիվն էր Աբբաս Հալիմը (Աբբաս Բ-ը):

ճան²⁹ ստացավ եւ պարտավորություն վերցրեց Թուրքիայում «Մեծ Արեւելք» ստեղծել: Դա 1909թ. հուլիսին կամ օգոստոսին էր: Հենց այդ ժամանակ էլ ներքին գործերի նախարար Թալեաթ բեյը Մեծ Վարպետ³⁰ դարձավ... Այսպիսով, պարզվում է հետեւյալը. 1909թ. ապրիլին Աբդուլ Համիդի նկատմամբ մակեդոնական ուժերի հաղթանակը թվում է իտալական ֆրանկմասոնության հաղթանակ անգլիացիների կողմից ճանաչված «Եզիպտոսի Մեծ օթյակի» դեմ...

Ներքին գործերի նախարար Թալեաթ բեյը (նա գնչուական ծագում ունի) եւ ֆինանսների նախարար Ջավիդը (դեոնմե-իրեա) կոմիտեի գաղտնի ուժերի պաշտոնական ներկայացուցիչներն են: Նրանք նախարարների խորհրդի միակ [մասոն] անդամներն են եւ ֆրանկմասոնության գազաթնակետերը Թուրքիայում: Այն բանից հետո, երբ Թալեաթ բեյը ներքին գործերի նախարար դարձավ մոտ մեկ տարի առաջ, պատասխանատու պաշտոնների սկսեցին նշանակվել միայն մասոններ կամ կոմիտեի հետ կապված մարդիկ,

²⁹ Մասոնական նվիրապետությունը (հիերարխիա) բաղկացած է 99 աստիճանից, որոնցից 34-99-րդ աստիճանները գերգաղտնի են ու բացառապես հրեաների մենաշնորհը: Մասոնական «սովորական» օթյակում բարձրագույն աստիճանը 33-րդն է, որն ունեցողը կոչվում է Մեծ Վարպետ, Գերհարգելի Վարպետ կամ Մեծ Մագիստրոս:

³⁰ Մեծ Վարպետը «սովորական» (33 աստիճան կարգասանողակով) մասոնական օթյակներում բարձրագույն պաշտոնն է: Միայն 33 աստիճան ունեցող մասոններին է թույլատրվում օթյակի Մեծ Վարպետ «ընտրվել»: Մեծ Վարպետն է նախագահում եւ վարում օթյակի նիստերն ու գործունեությունը:

իսկ, ամենից հաճախ, այս երկու որակները իրենց մեջ համատեղող դեմքեր: Այսպիսով, մասոնական կոմիտեի ցանցը տարածվեց ողջ կայսրությունով: Դրա նպատակը հետեւյալն է. եթե պատահականորեն կամ արտակարգ իրադրության ծանր ճնշման որպես հակադարձություն այսօրվա մեջլիսի մեծամասնությունը այնպիսի ընդդիմադիր դիրք գրավի, որ վտանգ սպառնա թալեաթի եւ Զավիդի նախարարական պաշտոններին, այդ մարդիկ դրությունն անմիջապես կփոխեն պետական հեղաշրջման միջոցով, կլուծարեն մեջլիսը, որից հետո տեղերում ընտրություններ կանցկացնեն եւ մասոնական օթյակների ու կոմիտեական ակումբների օգնությամբ ավելի ձեռնտու պատգամավորներ կընտրվեն: Այսպիսով, Թուրքիայի քողածածկված կառավարությունը «Մեծ Արեւելքն» է՝ Մեծ վարպետ Թալեաթ բեյի գլխավորությամբ:

Վերոհիշյալ բոլորից, ինչպես եւ երիտթուրքերի շարժման այսօրվա դրության ամեն այլ դիտարկումից ակնհայտ է դառնում, որ Օսմանյան կայսրության մյուս հիմնական տարրերի (արաբներ, հույներ, հայեր, բուլղարներ) իբրեւ հակակշիռ՝ հրեաներն այստեղ հանդես են գալիս որպես «թուրքեր»: Թուրքերը հիմնականում մարտիկ են, զինվոր: Նրանք ձգտում են իրենց ռասայական գերակայությունը ամրապնդել ինչ-որ սահմանադրական ձեւերով, իսկ դա հնարավոր է անել միայն հրեական խողովակներով: Բանակը, որի մեջ ներդրվում է [կայսրության] ամբողջ եկամտի կեսը, օգտագործվում է մյուս խմբավորումները ահաբեկության մեջ պահելու եւ ընդդիմադիր ելույթները ճնշելու համար: Մի կողմից, Սահմանադրությունը նախատեսում է ինչ-որ տնտեսական զարգացում, սակայն, Թուրքիայի տնտեսության կառույցը ամենաթույլերից է, եւ, առանց օժանդակության, նույնիսկ մեկ շաբաթ չի գոյատևի: Սկզ-

բում ենթադրվում էր, որ տնտեսության օժանդակության պարտականությունը պիտի կատարեն հայերը, բուլղարները, հույներն ու օսմանցի հրեաները: Սակայն, երիտթուրքերը կապ հաստատեցին միայն օսմանցի եւ արտասահմանցի հրեաների հետ: Նրանց օտարումը մյուս ժողովուրդներից՝ ակնհայտ դարձավ: Հունգարները, որոնք նույնպես թուրքական ժողովուրդ են³¹ եւ որոնք եւս գործարար որակներ չունեն, նույնպես ընկան հրեաների տնտեսական ու ֆինանսական տիրապետության տակ: Մենք արդեն ապացույցներ ունենք, որ Հունգարիա այդպիսի վախճան ունեցավ: Երեւում է, որ հրեան, իր տնտեսական բարձր գիտակցությամբ, թուրքին ծուղակը զցեց: Քանի որ Իսրայելի սուրբ հողերը գտնվում են թուրքական սահմանների ներսում, բնական է հրեաների ձգտումը՝ նշանակալից դիրք գրավել, որպեսզի դրա օգնությամբ իրականացնեն իրենց իղեալները՝ ստեղծել իսրայելական անկախ պետություն: Պաղեստինում կամ Բաբելոնում: Եթե հրեաները հասնեն իրենց նպատակներին, որոնց ձգտել են երկար տարիներ, ու եթե նրանց նաեւ հաջողվի թուրքերից ստանալ հրեաների Թուրքիա ազատ մուտքի թույլտվություն, ապա նրանք Միջագետքում կվերաբնակեցնեն իրենց մի քանի միլիոն հավատակիցներին, որոնք Ռուսաստանում եւ Ռումինիայում փակուղում են հայտնվել: Հրեաների «բռնի խնա-

³¹ Բրիտանացի դիվանագետը ճիշտ չէ: Հունգար ազգի հիմնական կորիզը կազմող մաջարները, ինչպես նաեւ թուրքերը, չինացիները, ճապոնացիները եւ այլ ազգեր, պատկանում են դեղին ռասային: Մաջարները պատկանում են դեղին ռասայի ուգրո-ֆիննական լեզվաընտանիքի ժողովուրդներին, որոնք շատ հեռավոր աղերսներ ունեն ժամանակակից թուրքերի հետ:

մակալության» կարծեք որպես պատասխան, նրանք երիտթուրքերին առաջարկեցին զոհել իրենց լեզուն, խոսել թուրքերեն եւ նույնիսկ խոստացան ամբողջովին վճարել Օսմանյան կայսրության պետական բոլոր պարտքերը:

Այն բանից հետո, երբ Սալոնիկի կոմիտեի ազդեցիկ գործիչներից մեկը՝ դոկտոր Նազըմը (ասում են, թե նա հրեական ծագում ունի)³² սալոնիկցի դեռնմե-հրեա Ֆաիկ Տուլերոյ բեյի հետ այցելեց կազմակերպության Փարիզի մասնաճյուղը՝ հրեական գաղութ ստեղծելու հարցով, բացահայտորեն ծրագրեցին 200 հազար հրեաների Սակեդոնիայում եւ մի քանի միլիոն ռուսական հրեաների Միջագետքում վերաբնակեցումը: Այդ թեման շոշափելով, Իսրայել Չանգվիլը «Ֆորտնայթ ռեվյու»-ում հուլյս հայտնեց, որ Մեծ վեզիր Յակը փաշան այն մարդն է լինելու, որը կկարողանա Միջագետքում հրեական անկախ պետության ստեղծման հարցը արդյունավետ կերպով դնել Բարձրագույն դրան³³ առաջ: Յակը փաշայի անձնական քարտուղարը մի հրեա նշանակվեց: Ինքը՝ Յակը փաշան, հաճախ այցելում է հրեաների տները, սակայն հրեաների ծրագիրները մինչեւ հիմա չեն իրականացվել: Կասկած չկա, որ երիտթուրքերը, ռազմական խոշոր ծախսերի պատճառով մեծ պարտքերի մեջ խրվելու անհրաժեշտության առաջ հայտնվելով, կհայտնվեն իրենց հրեա պարտատերերի ուժեղ ճնշման տակ:

³² Մեծ եղեռնի հիմնական ծրագրավորողներից ու իրագործողներից մեկը: Ղեկավարել է դա իրագործելու կոչված «Թեշքիլթը մախսուսե» («Հատուկ կազմավորումներ») կառույցը:

³³ Բարձրագույն դուռ (թուրքերեն՝ Բաբը ալի).- Օսմանյան կայսրության կառավարության նստավայրի անունը:

Սուլթան Աբդուլ Համիդը, երբ ինք եւս մի ժամանակ գտնվել էր ֆինանսական շատ ծանր դրության մեջ, մերժել էր սիոնական առաջնորդ Յերցլի³⁴ կողմից եղած նմանատիպ աջակցության առաջարկությունը: Նույն միտքը կրկնում է Չանգվիլը, երբ գրում է. «Քանի դեռ երիտթուրքերը ավելի քիչ առողջ միտք ունեն, քան փող, պետք է նրանց հասկացնել, որ նրանց կայսրության համար մեծ առավելություն կլինի գործարար եւ անազանունակ սպիտակամաշկ բնակչության ազատ ներգաղթը...»

Սիոնական «Լ'Օրոր»³⁵ թերթը, որը մեկ տարի առաջ սկսեց լույս տեսնել Ստամբուլում, իր ընթերցողներին անդադար հիշեց-

³⁴ Թեոդոր Յերցլ.- Ավստրիացի հրեա, մասնագիտությամբ լրագրող: Հեղինակել է «Հրեական պետություն» անունով սիոնիզմի գաղափարախոսության անկյունաքարային աշխատությունը: Նախաձեռնել է սիոնական շարժումը, որի վերջնական նպատակն էր Իսրայել հրեական պետության ստեղծումը Պաղեստինում: 1897թ.-ին, Շվեյցարիայի Բազել քաղաքում, Յերցլի ղեկավարությամբ, գումարվեց սիոնական 1-ին համագումարը, որը որոշեց ստեղծել հրեական պետություն: Սակայն պատգամավորները տարակարծություններ ունեցան այդ պետության վայրի շուրջ: Թ. Յերցլը բանակցություններ է վարել Աբդուլ Համիդ Բ-ի եւ Սոցիալ-դեմոկրատ Հնչակյան կուսակցության ղեկավար Ավետիս Նազարբեգի հետ, երկու դեպքում էլ խոստանալով «լուծել» Հայկական հարցը հոգուտ բանակցության մյուս կողմի՝ սիոնական ծրագրերին նրանց աջակցության դիմաց: Երկու կողմերից էլ նա կտրուկ մերժումի է արժանացել (տես այս գրքույկի առաջին մասը):

³⁵ Ֆրանսերեն «Օրոր», ռուսերեն «Ավորոա» ու համահունչ բառերը եւրոպական բազմաթիվ լեզուներում նշանակում են «լուսաբաց»: Հիշենք, որ այս անունն էր կրում Եգիպտոսի մասոնական վերնախավի օթյակը:

նում է, որ հրեաների գերիշխանությունը եզրափակվում է, այն երկրում, որտեղ փարավոնները հրեաներին բռնությամբ ստիպեցին բուրգերը կառուցել, - կազմում է մի մասը միայն այն ժառանգության, որին ապագայում պետք է տիրի Իսրայելը: Բայց, ամեն դեպքում, հրեաների վերջնական նպատակներն են մնում Միջագետքն ու Պաղեստինը: Այս տեսությունը, իսկապես, հույժ անհավանական է թվում, բայց ակնհայտ է, որ այն պաշտպանվում է տարածվում է մի քանի իդեալիստների կողմից: Առաջին նպատակը, որին նրանք ձգտում են հասնել, Թուրքիան է այդ երկրի բոլոր փողային ներդրումները ամբողջությամբ իրենց ձեռքի տակ վերցնելն է: Ինչպես նախապես արդեն ասվել է, արտոնություններ տրամադրելու իրավունք ունեցող Հանրային աշխատանքների նախարարությունը գտնվում է մի հայի՝ [Պետրոս] Հալաջյանի ձեռքում: Իսկ երիտթուրքերի կառավարական մեխանիզմի կարելուագույն կետերը կամ գրավել են հրեաները, կամ գտնվում են նրանց հսկողության ներքե: Երբ Հալաջյան էֆենդիի նույնպես հայ նախորդին հեռացրին այդ պաշտոնից, ամենավճռական քայլեր արվեցին, որ նրա տեղը ղենեն մի հրեա կամ մի թեկնածու, որին հրեաները թիկունք կանգնեն: Սակայն հայերը, հատկապես Ադանայի կոտորածից հետո, ծայրագույն անհրաժեշտություն են զգում ամեն գնով իրենց ձեռքում պահելու գոնե մեկ հանգուցային կետ նախարարների խորհրդում: Երկու ամիս առաջ թվում էր, որ Հալաջյանը ուր որ է ընկնելու է, չի կարողանալու դիմակայել: Սակայն, նա ապրելու նոր հնարավորություններ գտավ մասոն դառնալով, մտնելով այն օթյակը, որի մեջ է Թալեաթ բեյը: Ստույգ է, որ նրա դրությունը նորից անկայուն է: Ասում են, որ նրա տեղը պետք է զբաղեցնի մեկը, որը կամ հրեա, կամ էլ թիկունքում հրեա

ունեցող թուրք է լինելու: Պարզ է, որ հրեաների համար կենսականորեն անհրաժեշտ է պահպանել իրենց բացարձակ տիրապետությունը երիտթուրքական խորհուրդներում. նույնպես կարելու է պահպանել հակասությունների բոցը թուրքերի եւ հրեաների հակառակորդների՝ հայերի եւ հույների միջև:

Հրեաներն ատում են Ռուսաստանին եւ ռուսական կառավարությանը: Այդ պատճառով, Անգլիայի եւ Ռուսաստանի այսօրվա բարեկամությունը զգալիորեն ազդեց այն բանի վրա, որ Թուրքիայում եւ Իրանում հրեաներն անգլիացիների հակառակորդ դարձան: Վստահ եմ, որ գերմանացիները դա լավ են հասկանում: Հրեաները, տնտեսական շահեր ստանալու եւ իրենց իսրայելական իդեալները մի օր իրականացնելու համար՝ կարող են երիտթուրքերին օգնություն ցույց տալ թե՛ իրենց ուղեղով, թե՛ կապիտալ ներդրումներով եւ թե՛ եվրոպական մամուլի վրա իրենց ունեցած հսկայական ազդեցությամբ: Սյուս կողմից, Արեւմուտքի միջին քաղաքացուն կարող է թվալ, որ [երիտթուրքական շարժումը] ազգայնամոլական հունով ընթացող մի շարժում է ու Ասիայի արագ եւ ընդհանուր գրգռման բաղկացուցիչ մի մասը, որը ձգտում է նորից անկախություն նվաճել, այդ մասին բոլորին համար լսելի կերպով հայտարարել եւ ազատվել եվրոպական խնամատարությունից:

Հրեաները երիտթուրքերին դրամական օգնություն են ցույց տալիս, դրա համար էլ իրենց իրավունքներն ունեն նրանց նկատմամբ: Սակայն, այդ իրավունքները պահպանելու համար, նրանք ստիպված են առնվազն ձեւացնել, թե երիտթուրքերի «ազգային» իդեալներն իրականացնելու համար են օգնություն եւ աջակցություն ապահովում՝ նրանց: Դրա համար, նրանց [հրեաներին, - թարգմանիչ] անհրաժեշտ են գաղտնի եւ մաքսանենգային եղա-

նակներ: Արեւելյան հրեան գաղտնի ուժեր գործողության մեջ դնելու մեջ մեծ մասնագետ է. հետեւաբար՝ մայրցամաքային եվրոպայից եկած ֆրանկմասոնությունը ընտրվեց որպես ամենահուսալի գրավական եւ վարագույր՝ շարժման իսկական դեմքը քողարկելու համար: Ինչպես վերելում արդեն ասվեց, մասոնության նոր ձեւը Թուրքիայում, իր արտաքին տեսքով, «եղբայրացել է» դեռեւս 50 տարի առաջ Ստամբուլում հիմնված «Բրիտանիա» օթյակի, այսինքն՝ շոտլանդական օթյակների անդամների հետ: Բայց, կարճ ժամանակ անց, «Բրիտանիայի» օթյակներն սկսեցին զգալ, որ իրենք ոչ այլ ինչ, եթե ոչ՝ ֆրանկմասոնական ոգին կորցրած, հիմնականում հրեաների կողմից կառավարվող տեղական օթյակների պատճեններ են դարձել: Արդյունքում, Շոտլանդիայի Մեծ օթյակը նրանց «կեղծ» հայտարարեց, որից հետո անգլիական օթյակը իր դռները փակեց բոլոր նոր մասոնների առաջ, որոնց մեջ էին գտնվում ամենագոր նախարարներ Թալեաթ բեյը եւ Ջավիդ բեյը: Ասում են, որ նրանք հույժ «գազազել էին նման ստորացումից», բայց, իմ կարծիքով, հիմք չկա մտածելու, որ դա մեր նկատմամբ [Օսմանյան կայսրության] նախարարների խորհրդի վերաբերմունքի արմատական փոփոխությունների կարող է առաջնորդել...

«Ժեռն թուրք»³⁶ թերթը, որը Ստամբուլի մյուս հրատարակությունների նման, լույս է տեսնում հրեաների ֆինանսական աջակցությամբ³⁷, ժամանակ առ ժամանակ ծայրահեղ հակաանգլիա-

³⁶ Ժեռն թուրք.- Ֆրանսերեն երիտասարդ թուրք:

³⁷ Այսօր եւս թուրքական հիմնական պարբերականները (օրինակ ազդեցիկ «Միլլիյեթ» եւ «Ղյուրրիյեթ» օրաթերթերը) լույս են տեսնում դեռնմեհրեական եւ զուտ հրեական ֆինանսավորումով:

կան հողվածներ է հրապարակում: Նման հողվածներից մեկի հեղինակը՝ կրետեցի մի երիտասարդ՝ Ջելալ Նուրի անունով, որդին կոմիտեական ժեռակուտական Նուրի բեյի, ինքը կոմիտեի անդամ է: Մեկ ուրիշ հեղինակ՝ Սեյֆեդդին Տ. Գաստոուղը, լեւի դեռնմեհրեա է: Գաստոուղը մի ժամանակ ֆինանսական փոխհարաբերություններ ուներ գերմանացի հրեա Օպենհեյմի հետ: Տ. Գաստոուղը վերջերս Ստամբուլում (Հուսեյն Հասիպ անունով մի եգիպտացու հետ համատեղ) սկսեց հրատարակել «Ժողովրդական դատարան» («Զյուրսի-ի-միլլեթ», «Լա Տրիբյուն դյու պեոպլը») թուրքերեն եւ ֆրանսերեն լեզուներով թերթը, որը պանիսլամիզմի գաղափարական օրգանն է: Այդ հրատարակության նպատակը, ինչպես բացեի-բաց հայտարարվեց, Հնդկաստանում, Եգիպտոսում, Ռուսաստանում, Թունիսում, Ալժիրում եւ այլուր ապրող միլիոնամոր հավատակից, ճնշված եղբայրների մեջ երիտասարդ Թուրքիայի մուսուլմանների հետ համերաշխության զգացողություն արթնացնելն ու տարածելն է: Թերթն ընդգծում է, որ եվրոպական քաղաքականությունն ուղղված է ասիացիների եւ մուսուլմանության դեմ եւ թե թուրքերը պետք չէ իրենց հույսերը կապեն եվրոպացու խաբուսիկ բարեկամության հետ: Անգլիայի մասին կրկնվում են Ահմեդ Ռիզա բեյի³⁸ խոսքերը. «Օսմանյան կայսրության տրոհումը կուժեղացնի

³⁸ Ահմեդ Ռիզա.- Երիտթուրքական շարժման հիմնադիր ու գաղափարախոս: Եղել է բարձրաստիճան մասոն: Փարիզում վտարանդիության մեջ հրատարակել է «Մեշվերեթ» (թուրքերեն «խորհուրդներ») թերթը: Երիտթուրքական հեղաշրջումից հետո, վերադարձել է Ստամբուլ եւ ընտրվել Օսմանյան կայսրության խորհրդարանի ստորին պալատի (Մեշլիս մեբրուսան) նախագահ:

... Եւ կամրապնդի Անգլիայի դիրքերը Եգիպտոսում եւ Արաբիայում»։
Ինչպիսի՞ք են Թուրքիայի հնարավոր միտումները ներկա դրության մեջ։ Ահա նրա քաղաքացիական ներկայացուցիչները, հեռագրակապի ամիսը երեք լիրա աշխատավարձով նախկին ժառանգորդ Թալեաթ բեյը, դպրոցի տասը լիրա աշխատավարձով նախկին ուսմասվար, ներկայիս ֆինանսների նախարար Ջավիդ բեյը, «Թանին» թերթի հրատարակիչ, պատգամավոր Յուսեյն Ջավիդ բեյը, որը ժամանակին մեկ էջը չորս գրոշով վեպեր էր թարգմանում Արդուլ Յամիդի համար... Բնական է, որ նրանց առաջին ձգտումը ուրիշներին իրենց մակարդակին իջեցնելն էր։ Եվ հիմա էլ է՝ այդպես։ 30 միլիոնանոց կայսրության մեջ թուրքերը շուրջ 6 միլիոն են կազմում։ Սահմանադրական ներկա համակարգի պայմաններում, որը մյուսների համար թույլ է տալիս որոշակի արդարություն եւ ազատություն, նրանք (թուրքերը) կուլ են գնալու, մանավանդ որ մեծամասնությանը (արաբներին, հույներին, բուլղարներին եւ մյուսներին) զիջում են ըստ իմացականության, ըստ կրթության եւ ըստ գործարար հատկանիշների։

Մայրաքաղաքն ու խորհրդարանը նրանք իրենց ձեռքում պահում են ռազմական օրենքով։ Հայերին հանգստացրեցին Ադանայի կոտորածով (1909թ.)³⁹, հույներին ստիպեցին լռել ահաբեկչության

³⁹ Բրիտանացի դիվանագետը շատ հստակ գրում է, որ Կիլիկիայի եւ հյուսիս-արեւմտյան Սիրիայի հայերի 1909թ. կոտորածները կազմակերպել են իբրիհադականները, այսինքն՝ հրեաները, դեռնմե-հրեաները եւ

միջոցով, բուլղարական քաղաքական կյանքին վերջ դրեցին նրանց ծառայություններն ու ընկերությունները փակելով։ Այդ բուլղոն արվեց «անսանձ» քրիստոնյաների դեմ։ Հիմա թուրքական բանակը հանգստացնում է ըմբոստ ալբանացի մուսուլմաններին, եւ, ըստ երեւույթին, նույնը սպասում է նաեւ քրդերին ու արաբներին։ Քանի որ թուրք տարրը չի փայլում իմացական եւ գործարար որակներով, բնագոյն նրանց ստիպում է ցույց տալ իրենց գերակայությունը ռազմական ուժով։

Սակայն, այս ամենը կախված են եվրոպացի, հիմնականում հրեա ֆինանսավորողներից, որոնք նրանց հատկացնում են բանակը պահելու համար անհրաժեշտ գումարները, ինչը դեմ կանգնած է տնտեսական զարգացման փաստացի իրադրության։ Թուրքիայի ներկայիս սահմանադրական կառավարությունը պարզապես խաբկանք է, եւ, ապագային նայելով, անլուծելի հարց է թվում, թե ինչպե՞ս կարող են թուրքերը ներկայի սահմանադրական վարչակարգով պահպանելու իրենց իշխանությունը չհենվելով ռազմական ուժի վրա։

...Երիտթուրքերն իրենց համարում են զարթնող Ասիայի առաջնորդներ եւ մասնավորաբար իրենց պարտքն են համարում պաշտպանել Իրանում ծնվող ազատությունները, որոնք, նրանց խոսքերով, ներկայիս վտանգի տակ են Անգլիայի եւ Ռուսաստանի

թուրքերը։ 30 հազար հայոց այս կոտորածից հետո էլ հայ ղեկավարները, մասնավորաբար մասոնները, շարունակեցին սիրախաղը երիտթուրք-մասոն-սիոն եռամիասնության հետ, որը հայությունը հատուցեց աննախընթաց ցեղասպանությամբ եւ Հայրենիքի մեծագույն մասի կորստով...

**«ՄԻՈՆԻՉՄԻ ԵՒ ՓԱՆԹՈՒՐԶԻՉՄԻ
ԱՌՆՉՈՒԹԻՒՆՆԵՐԸ ԵՒ ԱՆՈՆՑ
ՍՊԱՌՆԱԼԻԸ ՀԱՅԱՍՏԱՆԻ
ԼԻՆԵԼՈՒԹԵԱՆ»**

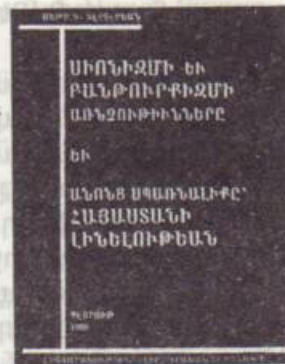
(Հատված)

Ստորև բերվող նյութը առաջին երկու բաժիններն են «Միոնիզմի եւ Պանթուրքիզմի Առնչությունները եւ Անոնց Սպառնալիքը Հայաստանի լինելության» գրքույկի, որը լույս է տեսել Բեյրութում, 1990թ. Հեղինակն աշխատասիրությունը հանրությանը ներկայացրել է 1990թ. նոյեմբերի 18-ին, «Լիբանանահայ գրական շրջանակում» կայացած դասախոսության ժամանակ: Աշխատասիրության արաբերեն տարբերակը լույս է տեսել «Միոնիզմը, պանթուրքիզմը և Ղարաբաղի հարցը» նյութերի ժողովածուում՝ «Միոնիզմի և պանթուրքիզմի առնչությունները» վերնագրով («Բիսան» հրատարակչություն, Բեյրութ, 2002):

Նյութը ՀՀ ընթերցողին առավել մատչելի դարձնելու համար, ուսումնասիրության առաջին երկու գլուխները վերահրատարակվում են լեզվական փոփոխություններով, արևմտահայերենից ու դասական ուղղագրությունից վերափոխելով արևելահայերենի ու արեղյանական ուղղագրության: Կատարվել են նաև խմբագրական բնույթի չնչին փոփոխություններ և սրբագրումներ:

Հեղինակը Գասպար Տերտերյանն է՝ սփյուռքում, մասնավորապար Լիբանանում և Սիրիայում հանրաճանաչ փաստաբան, հրապարակախոս ու հասարակական գործիչ: Նա հայ իրականության մեջ սիոնիզմի և պանթուրքիզմի գաղափարախոսությունների ու նրանց սերտ կապերի լավագույն գիտակներից է: Գ. Տերտերյանը վերջին տարիներին դեկավարում է «Լիբանանահայ գրական շրջանակ» կազմակերպությունը, շարունակելով հանդես գալ բազմաթիվ հրապարակումներով ու դասախոսություններով՝ նվիրված հայությանն սպառնացող մահացու վտանգներին, որոնց մեծագույն մասը սպառնալուրված է սիոնիզմի և պանթուրքիզմի ակտիվությամբ:

Մեր դիմումին ի պատասխան, հարգարժան և խիզախ մտավորականը ո՛չ միայն իր ամբողջական համաձայնությունը հայտնեց իր ուսումնասիրության վերահրատարակմանը, այլև ջերմորեն ողջունեց նման նախաձեռնությունը, հույս հայտնելով, որ սույն ժողովածուն կնպաստի հայրենահայության մտքի հորիզոնի ընդլայնմանն ու իրեն սպառնացող վտանգների գիտակցության մակարդակի բարձրացմանը:

կողմից տարվող տիրապետության մեղիշխանական քաղաքականության պատճառով: Դրա հետեւանքն են նրանց ընդհատակյա կապերը Արեւմտյան Ադրբեջանի⁴⁰ եւ երիտիրանական կոմիտեների, ինչպես նաեւ նրանց [երիտթուրքերի,- թարգմանիչ] կովկասյան հեղափոխականների հետ համատեղ արկածախնդրական քաղաքականությունը Իրանում գերմանական միջամտության դեմ: Նըրանք նաեւ կապեր են հաստատել Ռուսաստանում ապրող հրեա եւ հայ-դաշնակցական ծայրահեղ հեղափոխականների հետ⁴¹: Թիկունք կանգնելով դժգոհության տրամադրություններին եւ ներքին փոփոխություններ պահանջող հոսանքներին՝ նրանք [երիտթուրքերը,- թարգմանիչ] ձգտում են թուլացնել Ռուսաստանը, այն անվտանգ դարձնել իրենց համար...

⁴⁰ Պատմական Պարսկահայք նահանգը, ներկայումս Իրանի Իսլամական Հանրապետության հյուսիս-արեւմուտքում:

⁴¹ ՀՀ Դաշնակցություն-Միություն եւ առաջադիմություն կուսակցությունների հարաբերությունների մասին թեւեւ հայտնի է, սակայն դրանք քիչ են ուսումնասիրված: Ռուսաստանի եւ այլ երկրների հրեական-սիոնական «հեղափոխականների» եւ շրջանակների հետ ՀՀ Դաշնակցության կապերը առ այսօր շատ մութ են մնում եւ դեռեւս ուսումնասիրված չեն, թեւեւ, ցանկության դեպքում, կարելի է այդ հարաբերությունների վրա լույս սփռող բավարար նյութեր գտնել տառերեր աղբյուրներում:

Պատմագիտական բազում հետազոտություններ գալիս են անհերքելի կերպով փաստելու, որ Պանթուրանիզմի և Պանթուրքիզմի քարոզչությունը առաջին անգամ հղացողները եղել են հունգարացի, ավստրիացի, լեհ, ֆրանսիացի և գերմանացի հրեա-սիոնիստներ, որոնք այս վարդապետությունը հիմնադրող իրենց գործերը գրել են 19-րդ դարու վերջին քառորդի ընթացքում: Իսկ այս վարդապետության մասին գրած շատ փոքրաթիվ, թուրքացեղ հեղինակները գրել են հետևողաբար իրենց հրեա-սիոնիստ առաջնորդների, սկսած 20-րդ դարու առաջին քառորդի վերջերից: Այսինքն, թուրքացեղ փոքրաթիվ քարոզիչները կես դարով ետ են մնացել հրեա-սիոնիստ հիմնադիրներից: Այս մասին վավերական աղբյուրներ են Մեծ Բրիտանիայի հետախուզական սպասարկությունների գաղտնի տեղեկագրերը, որոնք աներկբայորեն հաստատում են, թե Պանթուրանիզմը և Պանթուրքիզմը օտար, ոչ-թուրքական հղացում է և հետապնդում է օտար, ոչ-թուրքական նպատակներ՝ ռազմավարական ու ծավալողական նպատակներ: Ծանաչված պատմաբան Իլիոթ Գրինել Միիրս արդի թուրքիային նվիրված իր երկասիրության մեջ մեջբերում է Մեծ Բրիտանիայի Հետախուզական գրասենյակի՝ Պանթուրանիզմի մասին գաղտնի տեղեկագրի հետևյալ հատվածը. «Իր ծագումով՝ Պանթուրանիզմը ա) արհեստական է և բ) եվրոպական օսմանցիներն այն չարտաբերեցին պարսկական գրականությունից՝ իրենք իրենց համար... Այն իրենց ՏՐՎԱԾ է եվրոպայի կողմից. նրանք դարպասողները չէին, այլ՝ ՂԱՐՊԱՍՎՈՂՆԵՐԸ...»: Այսինքն՝ Օսմանցի թուրքերը ո՛չ հեղինակներն էին և ո՛չ իսկ հարցը հետապնդողները, այլ՝ իբրև գործիչ և միջոց օգտագործվողներ պարզապես:

Պանթուրանիզմի հետապնդած ոչ-թուրքական նպատակների բացատրությունը տվել են անգլիացի ականավոր պատմաբաններ Կիրկվուդը և Թոյնբին իրենց «Թուրքիա» խորագրված ծավալուն երկասիրության մեջ, ուր շեշտվում է թուրանական քարոզչության հետապնդած հակառուսական և հակախորհրդային ծավալողական նպատակը Արևմուտքի կողմից, քանի որ Թուրքիա առանձին անգործ է մնան ռազմավարություն կիրառելու: Նրանք գրում են. «Թուրանական քարոզչության նշանակությունը մենք կարող ենք հասկանալ, եթե հիշելու լինենք, որ թուրքերեն խոսող մարդկանց ընդհանուր քանակի երկու երրորդը բնակվում է Ռուսաստանի սահմաններից

¹ Eliot Grinnel Mears, "Modern Turkey", New York, 1924, p. 511.

ներս, և կարծեք թուրանական շարժման հետապնդած բուն նպատակը Ռուսաստանի տկարացումն է»:²

Հետևաբար, եզրակացնում ենք, որ թուրանականությունը «թուրք» ազգայնական մի շարժում չէր երբեք, այլ՝ հակառուսական ծավալողական մի ծրագրի քաղաքական հիմնավորումը, որին կարող է օգտագործել նման միտումներ որոճացող և շահագրգռված որևէ մեծ ուժ կամ տերություն...:

Պատմական փաստերը ցույց են տալիս, որ այդպիսի միտումներով առաջինը շահագրգռված են եղել համաշխարհային Սիոնիզմի ֆինանսիստները, որոնք հովանավորել են այս քարոզչությունը:

1873-1874 թվականներին Լոնդոնում լույս են տեսել հրեա-սիոնիստ Արմինիուս Վամպերիի գրքերը՝ «Բուխարա» և «Կենտրոնական Ասիա», որոնցում գովերգվում են թուրք ցեղի գերակայությունը ու ... հի-ն փառքը:

1877թ. Լայպցիկում լույս է տեսել ավստրիացի հրեա-սիոնիստ Ֆրանց ֆոն Վերների գիրքը՝³ Մուրադ էֆենդի կեղծանունով, ուր քարոզվում էր թուրք ցեղի վերածննդի անխուսափելիությունը և ուրվագծվում Պանթուրանիզմի քաղաքական մեծ ծրագիրը...

1889թ. Փարիզում լույս է տեսել լեհ հրեա-սիոնիստ Կոնստանտի Բորշեցկու գիրքը՝ «Հին և արդի թուրքերը» խորագրով,⁴ Մուստաֆա Ջելալեդդին փաշա կեղծանունով, որտեղ թրքության համազգեստ հագած այս հրեա-սիոնիստը «հի-ն» թուրքերու առնականությունն ու ցեղային գերակայությունը իդեականացնելով, ողբում է «արդի» թուրքերի քայքայումը, գրգռելով նրանց ցեղային փառասիրությունը և նրանց ցույց տալով առասպելական թուրանի անծայրածիր կայսրությունը վերակազմելու ճամբան...

1896թ. դարձյալ Փարիզում լույս տեսավ ֆրանսիացի հրեա-սիոնիստ Լեոն Կահունի գիրքը՝ «Ասիայի պատմության ներածություն. Թուրքերն ու մոնղոլները իրենց ծագումից մինչև 1405 թվականը»,⁵ որտեղ այս հրեա-սիոնիստը լորձնաշուրթն փառքն է հյուսում Ջենգիզ խանի և Լենկթեմուրի, որոնք իբր կերտել են «թուրանական» հի-ն կայսրության փառքը, սակայն, իսլամն ընդունելուց հետո, նրանք քայքայվել են ու հետադիմել... Հստակ է, թե Լեոն Կահունի այս գործը բացարձակ աղերս չունի պատմագիտության հետ. դա շահագրգիռ մի պատմաշինարարություն է կամ մի առասպելա-

² Kirkwood and Toynbee, "Turkey", New York, 1927, p. 57.

³ Franz von Werner, "Türkische Skizzen", Leipzig, 1877.

⁴ Constanty Borzecky, "Les Turcs Anciens et Modernes", Paris, 1889.

⁵ Leon Cahun, "Introduction a l'Histoire de l'Asie: Turcs et Mongols des Origines a 1405", Paris, 1896.

պատում, որը բացառապես հետապնդում է Օսմանյան թուրքերի մոտ ռասայական զգացումներ արթնացնելու և դեպի Կենտրոնական Ասիա, ընդհուպ մինչև Չինաստան ծավալող ապաշտական ախորժակներ գրգռելու նպատակը... Հրեա-սիոնիստ այս ամբողջավարդ նկատի չի առել նույնիսկ 17-18-րդ դարերի Օսմանյան թուրք ճանապարհորդների կարծիքը Լենկեփմուրի մասին: Օրինակ՝ 17-րդ դարի Օսմանյան թուրք ճանապարհորդ Էվլիա Չելեբին իր ծանոթ «Ուղեգրության» մեջ Լենկեփմուրին ներկայացնում է որպես ՕՏԱՐ ԲՈՆԱԿԱԼ և դահիճ, որպես զգվելի խավարամիտ տիրակալ...⁶

Գերմանահայատակ հրեա-սիոնիստ Ալբերտ Կոհենն է սակայն ամենից վավերական և արտադրողական տեսաբան-քարոզիչը Պանթուրքիզմի և Պանթուրանիզմի քաղաքական-ծավալողական ծրագրի: Ալբերտ Կոհենը, թեքին Ալփի կեղծանունով գրել է բազմաթիվ գրքեր գերմաներեն լեզվով, որոնք կարծես հասցեագրվել էին ոչ միայն Օսմանյան թուրք գործիչներին ու մտավորականներին, այլև՝ գերման պետական մարդկանց, զինվորականների և գործարարների, որոնց ցույց էր տալիս իմպերիալիստական հանգրվանին հասած Գերմանիայի՝ դեպի Արևելք տարածվելու քաղաքական ծրագրի գաղափարախոսական հիմքը: Այսպես, թուրքական թեքին Ալփի կեղծանունով ծաղկած հրեա-սիոնիստ Ալբերտ Կոհենը գերմաներեն և թուրքերեն լեզուներով հրապարակեց ծրագրային գրքերի ամբողջ մի շարք, որոնցից այստեղ հիշատակում ենք երեքին.

1. «Թուրքականություն և համաթուրքականություն»,⁷ ուր տեսական հիմնավորումն է տալիս Պանթուրքիզմի վարդապետության:

2. «Մտորումներ Մեծ Թուրքիայի բնույթի և ծրագրի շուրջ»,⁸ ուր աշխարհակալական այս ծրագիրը բնութագրում է և սահմանում, գատորոշելով Պանթուրանիզմը Պանթուրքիզմից, և՛

3. «Պատերազմից դեպի խաղաղություն անցման տնտեսության մասին»⁹ թուրքերեն ուսումնասիրությունը, որի հեռակա նպատակն է

Առաջին աշխարհամարտից հետո Օսմանյան Թուրքիայի տնտեսությունը ենթարկել սիոնական կապիտալին, քանի որ նրանից արձատախիլ էին լինելու նախապատերազմյան հունական, հայկական և արաբական կապիտալները... Այստեղ հարկ է նշել, որ սիոնիստ Ջավիդի էր վստահված Թուրքիան սիոնական կապիտալի տիրապետության (իմա՝ ֆինանսական կապիտալիզմի համաշխարհային օլիգարխիային, որ հիմնովին հրեա ֆինանսիստների ձեռքում է գտնվում) ենթարկելու առաքելությունը, նախ որպես «Իթթիհադ վե Թերաքքի»-ի («Միություն և առաջադիմություն») ֆինանսական պատասխանատու, և ապա որպես քեմալական Թուրքիայի ֆինանսների նախարար...¹⁰

Պանթուրքիզմի վարդապետության հիմնադիր-քարոզիչ հրեա-սիոնիստների շարքում չպետք է մոռանալ նաև Խալիդե Էդիբ անունով ծաղկած հրեա գրագիտուհին, որ 1916թ. Վայմար քաղաքում հրատարակել է գերմաներեն լեզվով իր՝ մեծ աղմուկ հանած գիրքը՝ «Նոր Թուրան», և պատրաստվում էր մեծ դերակատարություն ունենալ հետապատերազմյան Թուրքիայում՝ քեմալական իշխանության օրոք: Նա դեռևս երիտթուրքերի իշխանության օրով Դամասկոսի աղջկանց դպրոցների քննիչի պաշտոնն էր վարում և պանթուրքիս-

մոռացության տրվի նրա հրեա-սիոնիստ գործակալ լինելը... Այսպես՝ մեկ այլ սիոնիստ՝ Ջեյկըբ Մ. Լանդաու (Jacob M. Landau) անգլերեն և բալթերեն լեզուներով գրքեր է հրատարակել «թուրք հայրենասեր թեքին Ալփի» մասին (Tekin Alp: A Turkish Patriot): Սակայն, սիոնիստներն ուզում են թուրքերին էլ մոռացնել տալ թեքին Ալփի՝ Ալբերտ Կոհեն անուն հրեա-սիոնիստ լինելը: Ջեյկըբ Մ. Լանդաու հրատարակել է նաև թուրքերենով Tekin Alp (alias Albert Cohen): “Osmanli Imperatorlugu’nun Son Devrinde Bir Aydin” [«Թեքին Ալփ՝ Օսմանյան կայսրության վերջին ժամանակաշրջանում մի պայծառ անուն» – վերահրատարակման խմբ.] գիրքը... Որքան առաջ ենք տանում մեր հետազոտությունն այս ուղղությամբ, այնքան նոր հրեա-սիոնիստների ենք հանդիպում, որոնք գործել ու գրել են թուրքական կեղծանունով: Հազար մղոնանոց հետազոտության այս ճանապարհի առաջին մղոնը դեռ չենք հատել... Օրինակ՝ 1990թ. նոյեմբերի 18-ի դասախոսությունից հետո երևան եկավ, որ Էսադ Բեյ (Essad Bey) անունով թաքնված է ոմն Լեո Նիյսսումբաումը (Leo Niyssumbaum)...

¹⁰ Այս տնտեսական նպատակին շուրջ փաստագրական տվյալներով հարուստ մի հատոր է Ֆերոզ Ահմադի (Feroz Ahmad) «Երիտթուրքերը. Միություն և առաջադիմություն կոմիտեն թուրքական քաղաքականության մեջ 1908-1914թթ.» (“The Young Turks: The Committee of Union and Progress in Turkish Politics, 1908-1914”) գիրքը, որը լույս է տեսել Օքսֆորդում, 1969 թվականին:

⁶ Էվլիա Չելեբի, «Թուրքական աղբյուրները Հայաստանի և հայերի մասին», Երևան, 1967, էջ 150:

⁷ Albert Kohen, “Türkismus und Pantürkismus”, Weimar, 1915.

⁸ Albert Cohen (alias Tekin Alp), “Thoughts on the Nature and Plan of a Greater Turkey”, մեջբերում Բ. Թոյնբիի “Past and Future” հատորից:

⁹ Tekin Alp (alias Albert Cohen), “Harb’den Sulha Intikal Ikdisadiyatı – Devlet Ikdisadiyatı” ուսումնասիրությունը լույս է տեսել թուրքերեն լեզվով հրապարակվող «Իքթիսադիյաթ մեջմուասի» հանդեսի Բ տարի, թիվ 62 և թիվ 64 համարներում (16 օգոստոս և 14 սեպտեմբեր 1917 թվականի): Ուշագրավ է այն, որ Սիոնիզմը պաշտոն է տվել այլ գրողների՝ շեշտելու Ալբերտ Կոհենի թրքությունը, որպեսզի

Մի պահ կարող է ենթադրվել, որ Երիտթուրքական շարժումը ինքնուրույն թուրքական մի շարժում էր, որ յուրացրել էր Պանթուրքիզմի վարդապետությունը միայն և թուրքացրել այն...

Պատմական տվյալները ցույց են տալիս, որ Երիտթուրքերի «Միություն և առաջադիմություն» («Իթթիհադ վե թերաքքի») կոչվող կուսակցությունը ևս սիոնական շարժումի ձեռնասունն էր՝ հիմնված, կազմակերպված, ֆինանսավորված և կողմնորոշված Մակեդոնիայի սիոնական-մասոնական օթյակների կողմից: Այստեղ ևս նրանց առնչակցությունը օրգանական է, պորտալարային, ծննդական...

Այսպես՝

1492 թվականից Մակեդոնիայի Սելանիկ քաղաքում հաստատվել էր հրեական մի մեծաթիվ գաղթօջախ, կազմված Իսպանիայից արտաքսված հրեաներից: Ժամանակի ընթացքում նրանք առերես ընդունել էին իսլամը, և չչփոքվելու համար թուրքերի հետ՝ կոչվում էին «դեռնմե»-ներ [«դեռնմե» թուրքերենում նշանակում է «շուռ տված» - վերահրատարակման խմբ.]: Սելանիկում դեռնմեները կազմակերպվել էին մասոնական օթյակներում, և վերջիններիս միջոցով կապված էին սիոնական համաշխարհային շարժումի կենտրոնի հետ: Սելանիկի այս օթյակներն էին, որ հիմնադրեցին «Իթթիհադ վե թերաքքի» կուսակցությունը պայքարելու համար սուլթան Աբդուլ Համիդ Բ-ի դեմ, քանի որ նա շարունակաբար մերժում էր գործարք կնքել սիոնական համաշխարհային շարժման հետ, ձեռնունայն վերադարձնելով Սիոնական շարժման հիմնադիր Թեոդոր Հերցելի առաքած բոլոր բանագնացներն ու միջնորդները, որոնք փորձում էին կաշառել սուլթանին՝ նրանից կորզելու համար Պաղեստինը կամ այն հրեաներով վերաբնակեցնելու թույլտվություն ձեռք բերել:

«Իթթիհատ վե թերաքքի» կուսակցության հիմնադիր պարագլուխներն էին Էնվեր, Թալաթ, Ջավիդ և Ջեմալ, որոնցից առաջին երեքը հրեա-սիոնիստներ էին և ղեկավարները Սելանիկի մասոնական կենտրոնական օթյակների:

Անգլիացի ճանաչված պատմաբան Սիթոն-Վաթսոն 1917թ. հրատարակած իր «Ազգայնականության զարթոնքը Բալկաններում» գրքում գրում է, թե «Իթթիհադ վե թերաքքին ո՛չ թուրքական է, ո՛չ էլ իսլամական» ու ավելացնում, որ այդ կազմակերպության բոլոր հիմնադիր ղեկավարները, առանց բացառության, հրեաներ են, և թե իթթիհադականները «ֆինանսավորվում են Սելանիկի հարուստ

տական լայն քարոզչությամբ փորձում թուրքացնել արաբ նորահաս սերունդը, խափանելու համար արաբական անկախության քարոզչությունը: Նա հաջողացրել էր իր համար կորզել «Միլլեթ անասը» («Ազգի մայրը») տիտղոսը, կարծեք զուգակշռելու համար Մուստաֆա Բեմալին հետագայում տրվելիք «Աթաթուրք» («Թուրքերի հայր») տիտղոսը: Խալիդե Էդիբ և Ջավիդ, յուրաքանչյուրն իր ճամբով, տենդագին աշխատեցին համոզել Մուստաֆա Բեմալին, որպեսզի վերջինս հուշեր ամերիկյան զինվորական (Հարբորդի) պատվիրական՝ իր պատրաստակամությունը ընդունելու ամերիկյան մանդատը Օսմանյան կայսրության ամբողջ մնացորդացի վրա ... խանգարելու համար ամերիկյան մանդատը Հայաստանի համար... Նույն սիոնական կազմակերպությունն էր, որ ԱՄՆ Սենատում 1920թ. հունիսի 1-ի քվեարկության ընթացքում վիժեցրեց ամերիկյան հոգատարության ծրագիրը Հայաստանի վրա: ԱՄՆ-ում իրենց առավել հզոր զգացող սիոնիստները ցանկանում էին ամերիկյան հովանավորության տակ առնել ամբողջ տարածաշրջանը, ուր պիտի կարողանային ազատ-համարձակ խաղալ...

Պանթուրքիզմի քարոզչության մեջ այս հրեա-սիոնիստ հսկաների կողքին գաճաճներ են միան սիոնիստների թուրքացեղ սանիկները: Այս գաճաճների շարքից ամենից հեղինակավոր դեմքը հանդիսացավ Ջիա Գյոքալփ անունով գրողը Դիարբեքիից՝ իր «Թուրքյուլյուզյուն Էսասլարը» («Թուրքականության հիմունքները») գրքով, հրատարակված 1923թ., Էնգյուրիում (Անկարա):

Հստակ է ուրեմն, որ Պանթուրքիզմի և Պանթուրանիզմի հիմնադիրները բացառապես սիոնիստներն էին, որոնք այն հեղինակեցին և քարոզեցին ամբողջ կես դար (1873-1923), մինչև սկսեց կերպարանք ստանալ արդի կամ քեմալական թուրքիան, և ապա միայն հրապարակելով առաջին թուրք պանթուրքիստ տեսաբանը Ջիա Գյոքալփ անունով, որ, իրականության մեջ, աշակերտն էր հրեա-սիոնիստ հիմնադիր-քարոզիչների՝ Վամպերիի, Ֆրանց ֆոն Վերների, Բոռժեցկու, Կահունի, Կոհենի և Խալիդե Էդիբի...

Հետևաբար, Սիոնիզմի և Պանթուրքիզմի միջև կապը սոսկական առնչակցություն չէ, այլ հոգեզավակի և ծնողի միջև եական հարաբերակցություն:

¹¹ Zia Geokalp, "Türkcülüğün Esaslari", Engürü, 1923. վերահրատարակվել է 1976թ., Ստամբուլում, «Կադրո» հրատարակչությունում:

հրեաների, ինչպես նաև համաշխարհային հրեական կապիտալիզմի կողմից»:¹²

Անգլիացի աշխարհահռչակ պատմաբան Առնոլդ Թոյնբի, իր հերթին, հաստատում է. «Մակեդոնիայի Սելանիկ քաղաքի հրեությունը անբաժան մասն էր կազմում «Իթթիհադ վե Թերաքքի» կազմակերպության...»:¹³

Կոստանդնուպոլսում Մեծ Բրիտանիայի դեսպան Լոուրը իր երկրի արտաքին գործերի նախարարությանն առաքած բոլոր տեղեկագրերում «Իթթիհադի» մասին խոսում է որպես «հրեական կազմակերպության», իսկ երիտթուրքերի կառավարության մասին էլ որպես «հրեական կառավարության»...¹⁴

Հայտնի պատճառներով և հասկանալի գաղտնապահությամբ, թուրք պատմաբանները զգուշանում են «Իթթիհադի» հրեական պատկանելության անդրադառնալուց, սակայն չեն կարող ուրանալ «Իթթիհադի» մասոնական պատկանելությունը: Թուրք ժամոթ ուսումնասիրող Շյուքրյու Հանիօղլու հաստատում է, թե Իթթիհադի գերագույն ղեկավարությունը՝ Ներքին ընդհանուր կենտրոնը (Dahili Merkezi Umumi) կազմված էր գերագույն մասոնական երկու օթյակներից:¹⁵

Իսկ 1965թ. Ստամբուլում հրատարակված ու «Մասոնականությունը Թուրքիայում և աշխարհում» խորագիրը կրող գրքի 60-րդ էջում կարդում ենք. «Իրականում, Իթթիհադ վե Թերաքքի կուսակցությունը մասոնական օթյակների մի նմանակն էր: Եթե հարցերին այս անկյունից նայենք, կգտնենք, որ մասոնները շատ մեծ դեր են ունեցել սուլթան Աբդուլ Համիդ Բ-ի գահընկեցության մեջ»:¹⁶

Նույնիսկ Զյազիմ Կարաբեքիր փաշա, որ մի մեծ աղվես էր, «Իթթիհադի» մասին իր հեղինակած գրքում ակամա խոստովանու-

յուններ ունի «Իթթիհադից» ներս հրեական և մասոնական ներկայության շուրջ...¹⁷

Իսկ էլի Կեդուրիե «Միդլ Էսթըրն սթադիզ» (Middle Eastern Studies - Միջինարևելյան ուսումնասիրություններ) հանդեսի 1971թ. առաջին համարում ունի մի երկար ուսումնասիրություն՝ «Երիտթուրքերը, մասոնները և հրեաները» խորագրով, որն ինքնին պերճախոս մի վկայությունն է ցարդ մեր կատարած հաստատումներին ի նպաստ:¹⁸

Դժբախտաբար, հայ պատմագրությունը «Իթթիհադ վե Թերաքքի» իսկության մասին շատ ժլատ կամ հետամնաց վերաբերմունք ունեցած է մինչև օրս: Միակ աշխատասիրությունը, որ մասնակիորեն անդրադարձած է Պանթուրքիզմի և մասնավորաբար երիտթուրքական կազմակերպության մեջ սիոնականության դերին, վաղամեռիկ խիզախ պատմաբան Ջոն Կիրակոսյանի «Երիտթուրքերը պատմության դատաստանի առաջ» երկհատոր աշխատասիրությունն է: Այստեղ նպատակ չունենք ծանրանալու այս հետամնացության և խորհրդապահության եպերելի պատճառների վրա. սակայն հարկ է մատնանշել այն իրականությունը, որ հայ մամուլի և հրատարակությունների դատապարտելի լռությունն է սիոնական հակահայ դերակատարության մասին, որ քնացրել է մեր ժողովրդին սիոնական վտանգի հանդեպ: Եվ մենք այսօր, այս բախտորոշ օրերում իսկ, ափսոսանքով ենք լսում անպատասխանատու ժխտումներ Սիոնիզմի և Պանթուրքիզմի ներկայացրած սպառնալիքների մասին՝ նույնիսկ պատասխանատու անձերի բերանից... Մինչդեռ համաշխարհային պատմագրության մեջ հանդիպում ենք բազմատասնյակ հատորների և բազմահարյուր ուսումնասիրությունների Սիոնիզմի խլրղային դերակատարության մասին ոչ միայն Պանթուրանականության վարդապետության, այլև երիտթուրքական կազմակերպության հիմնադրության փաստերում... Արաբ պատմագրությունը հարաբերաբար նվազ ժլատ է եղել այս ուղղությամբ:¹⁹

¹² Seton-Watson, "The Rise of Nationalism in the Balkans", London, 1917, pp. 135-136.

¹³ Arnold Toynbee, "History of the Muslims", in Handbooks prepared under the direction of the Historical Section of the Foreign Office of Great Britain, No. 96, a and b, p. 67; c and d, p. 18.

¹⁴ Այս մասին ավելի մանրամասն տե՛ս՝ "Middle Eastern Studies", Vol. VII, No. 1 (1971); նաև՝ Gooch and Temperly, Vol. IX, part I (No. 38), Confidential, enclosure in Foreign Office 371-1014, pp. 208-209.

¹⁵ "Middle Eastern Studies", Vol. VII, No. 8 (1985), M. Sükrü Hanioglu, Notes on the Young Turks and the Freemasons, p. 193.

¹⁶ "Dünya'da ve Türkiye'de Masonluk", Istanbul, 1965, Basak Yayınevi.

¹⁷ Kazim Karabekir, "İttihat ve Terakki Cemiyeti", Istanbul, 1945.

¹⁸ "Middle Eastern Studies", Vol. VII, No. 1, 1971, Elie Kedourie, <Young Turks, Freemasons and Jews>.

¹⁹ Այդ հրատարակություններից հիշարժան են հետևյալները.

- Ջիհադ Սալեհ, «Թուրքական Թուրանականությունը ծայրահեղականության և ֆաշիզմի միջև», Բեյրութ, 1987:

- Ջեյն Ն. Ջեյն, «Արաբական ազգայնականության առաջացումը», Դար ալ-Նահար հրատարակչություն, 4-րդ հրատարակություն, Բեյրութ, 1986:

Այսպիսով հստականում է, որ Պանթուրքիզը որպես *տեսութ-
յուն* և որպես *կազմակերպություն*, հղացումն է և ձեռակերտը Սիոնիզ-
մի...

- Սուլեյման Նաջի, «Մշտական համաճարակի արշավը», Դամասկոս, 1980:
- Դոկտ. Հասան Ալի Հալլաք, «Օսմանյան պետության դիրքորոշումը Սիրիական շարժման նկատմամբ»:
- Նուպար Հովսեփյան, «Թուրքիա բյուրոկրատական և զինվորական իշխանության միջև», «ալ-Աբիաս ալ-արաբիյա» հիմնարկ, Բեյրութ, 1985:
- Դոկտ. Սալեհ Ջահրեդդին, «Հայերը – ժողովուրդ և դատ», Դար ալ-Թաքադդումիյա, Բաաքլին (Լիբանան), 1989:

70

Nineteenth Century, London, 1992 (AQC, civ.180-93, civ.230-2), p.769.

որում չկար կրոնական հետապնդում: 1872 թ. կարճ ժամանակով նա մեծ վեզիր էր՝ թուրքական կառավարության գլխավորը:

Սկսվեցին Սիդհատ փաշան կարող էին ցուցաբերել իրենց ազդեցությունը արքայազն Մուրադի վրա, որը սուլթան Աբդուլ Ազիզի զարմիկն էր և գահաժառանգը: Մուրադը համակրանքով լսեց նրանց առաջադիմական-լիբերալ հայացքները և նրանց առաջարկով 1872 թ. դարձավ մասոն՝ միանալով հունախոս մասոնական ժողովարանին Կ. Պոլսում, որը գտնվում էր ֆրանսիական «Մեծ Արևելք» օթյակի իշխանության ներքո: Մինչ 1876 թ. տեղի էր ունենում բուլղարական ապստամբությունն ընդդեմ թուրքական իշխանության, Ռուսաստանը պատրաստվում էր պատերազմել Թուրքիայի հետ՝ բուլղարներին պաշտպանելու համար: Այս ընթացքում Սիդհատ փաշան իրագործեց մի հաջողված քայլ. գահից զցեց Աբդուլ Ազիզին և արքայազն Մուրադին հռչակեց սուլթան՝ Մուրադ 5-րդ անունով:

Այժմ Թուրքիայի սուլթանը մի մտածող մասոն էր, բայց մի քանի ամիս անց նրան ևս գահընկեց արեցին և գահ բարձրացրին բռնակալ Աբդուլ Համիդ 2-րդին: Իր 33 տարվա թագավորության ժամանակ նա ձեռք բերեց միջազգային վատ համբավ և՛ իր դաժան կառավարման, և՛ իր անձնական կյանքում սեքսուալ անկարգությունների համար: Սկզբից նա պահեց Սիդհատ փաշային որպես մեծ վեզիր, բայց հետո հրամայեց նրան սպանել: Նա Մուրադին բանտարկեց: Սկսվեցին փորձեց կազմակերպել Մուրադի փախուստը, բայց ազատման փորձը տապալվեց: Մուրադը մահացավ 1904 թ. պահվելով որպես բանտարկյալ 28 տարի²¹:

Աբդուլ Համիդը շարունակեց թագավորել մինչև 1909 թ., երբ նրան գահընկեց արեցին և երիտթուրքերի հեղաշրջումից հետո բանտարկեցին: Երիտթուրքերի առաջնորդը Թալեաթ բեյն էր, որը հետագայում ստացավ Մեհմեդ Թալեաթ փաշա անունը: Նա մասոն էր և դարձավ թուրքական «Մեծ Արևելք» օթյակի մեծ վարպետը: 1917 թ. նա նշանակվեց մեծ վեզիր, երբ Թուրքիան և իր աջակիցները՝ Գերմանիան և Ավստրիան, սկսեցին պարտվել Առաջին համաշխարհային պատերազմում: Որպես թուրքական կառավարության անդամ՝ նա հայերի կողմից պատասխանատու էր համարվում ցեղասպանության և իրական Հայաստանի թուրքական նահանգներում բնիկ բնակչության ոչնչացման համար: *Երիտթուրքերից շատերը մասոններ էին, բայց ո՛չ նրանց առաջադեմ հայացքները Թուրքիայի մոդեռնիզացիայի մասին, ո՛չ էլ մասոնական սկզբունքները չկանխեցին Հայաստանում ցեղասպանության ծրագրին նրանց աջակցությունը* (ընդգծումը մերն է. - խմբ.):

²¹ Rizopoulos ... "Sultan Murad V and Freemasonry: A Political Dream of the Nineteenth Century", London, 1992 (AQC, civ.189-95; cvii. 230-2).

Երբ Թուրքիան պատերազմում պարտվեց, Մեհմեդ Թալեաթ փաշային 1918 թ. հոկտեմբերին ստիպեցին հրաժարվել մեծ վեզիրի պաշտոնից: Հաջորդ տարի նա մեկնեց Թուրքիայից և զնաց ապրելու Բեռլինում: 1921 թվին նա Բեռլինում սպանվեց մի հայ ուսանողի կողմից, որը չէր մոռացել եղեռնը²²:

Պատերազմի պարտությունից հետո Թուրքիայում հայտնված առաջնորդը Մուստաֆա Բեմալն էր, որն անվանվում էր Բեմալ Աթաթուրք: Նա մասոն էր, որն ընդունվել էր Մակեդոնիայում իտալական մասոնական օթյակը²³: Նա թուրքական բանակի հրամանատարությունը վերցրեց, երբ հաղթանակ էին տարել դաշնակիցները. Բրիտանիան եռանդով, Ֆրանսիան զգուշությամբ լիազորեց հունական բանակին ներխուժել Թուրքիա, հարկադրել Թուրքիային ընդունել դաշնակիցների խաղաղության ժամկետները: Հույները թուրքերին հետ մղեցին 250 մղոն դեպի Սաքարիա գետը, այնտեղ Մ. Բեմալը կանգնեցրեց նրանց, հետո նրանց ուղեկցեց ողջ ճանապարհը դեպի Սիջերկրական ծով և Թուրքիայից դուրս: Դա հույների համար աղետալի միջամտություն էր և նրանք երբեք չներեցին Բեմալին և թուրքերին՝ իրենց ազգի էթնիկական ոչնչացման համար Իզմիրում (Չմյուռնիայում), քանի որ բոլորը դուրս էին քշվել: Բեմալը շարունակում էր ոչնչացնել սուլթանի իշխանությունը և խալիֆաթությունը՝ Թուրքիան վերածելով ոչ կրոնական հանրապետության և բարգավաճում բերել երկրին, նրան պատերազմներից և միջազգային ուժերից զերծ պահել:

16 տարի որպես դիկտատոր ղեկավարելուց և շատ վիսկի խմելուց հետո նա 1938 թվին մահացավ՝ իշխանության գլուխ լինելով...

²² Denslow W. R., 10.000 Famous Freemasons, Columbia, Missouri, 1957-1960, iv, 216-217.

²³ Hamil J. and Gilbert R., Freemasonry: A Celebration of the Craft, London, 1992, 226.

ԵՐԿՈՒ ՓԱՍՏԱԹՈՒՂԹ

Ներկայացվող երկու փաստաթղթերը
հավաստում են
երկարամյակ և միասնականության
սերունդ կապը: Տե՛ս

Օ. Փ. Соловьев, Масонство в мировой политике
XX века, Москва,

"Российская политическая энциклопедия"
(ПЛОСЦИЭН), 1998, էջ 220-222
(փաստաթղթերի պատճենները՝ էջ 160-ից հետո):

Циркуляр Великого Оттоманского Востока (Турции)
иностранным федерациям ордена о своем конституировании
и с предложением вступить в официальные сношения.
2 апреля 1909 г.

В Турции недавно произошло знаменательное событие. С пробуждением слишком долго дремавшей свободы к турецкому народу, наконец, вернулись сила, величие и осознание собственного достоинства. Погашенный в течение многих лет ужасного рабства свет зажегся в прошлом году на Востоке и новый строй, рассеяв мрачную тиранию, позволил масонству спокойно распространиться в империи. Мы посчитали необходимым объединить различные ложи под эгидой Великого Оттоманского Востока и успешно этого достигли. Теперь Великий Оттоманский Восток создан, как необходимое условие в стране, где для Европы зарождается свет Дня, а он по традициям является колыбелью человечества.

Наше дело, несомненно, принесет пользу распространению всемирного масонства, и оно уже располагает серьезным поощрением масонских держав, как явствует из переписки послушаний Франции и Италии. Мы получили особенно сильную поддержку Великого Востока Италии ради осуществления благого начинания государства, где расы, религии, национальности столь различны и где еще предстоит немало свершений на благо прогресса нашей замечательной страны. Действительно, наша цель сводится к прогрессу, освобождению человечества, утверждению культа свободы, равенства и братства! Речь идет о распространении на этих землях высоких идеалов, которые стремится реализовать масонство. Во всех смыслах важно хорошо разъяснить это здесь, когда свергнутое деспотия уступила место либеральному и конституционному строю. Мы уверены в вашей готовности всячески поддержать нас в столь огромной работе и заранее выражаем признательность за возможно скорейшее сообщение вашего братского решения, которое, мы надеемся,

МАСОНСТВО
В МИРОВОЙ ПОЛИТИКЕ
XX ВЕКА

Москва
1998

بنائهم من بين يديهم

A.: L.: G.: D.: G.: A.: D.: L.: U.:

LIBERTÉ - ÉGALITÉ - FRATERNITÉ

GRAND ORIENT

ساوان

حرب

مشرق اعظم عثمان

OTTOMAN

اخوات

DU RITE ECOSSE, ANC. ET ACCEP.

Or.: de Constantinople, le 2 Avril 1909. E.: V.:

Au T.: Ch.: et T.: Puis.: F.: Grand Maître de Bayrants

Un événement considérable vient de se produire en Turquie. Le réveil de la liberté, trop longtemps demeurée en sommeil, a enfin rendu au peuple Ottoman la force, la grandeur et la conscience de sa dignité.

La lumière obscurcie, pendant bien des années d'un servage odieux, a lui, l'an dernier, sur l'orient, et le nouveau régime, dissipant désormais les ténèbres de la tyrannie, a permis à la F. M. de se développer à l'aise dans l'empire.

Nous avons jugé qu'il était indispensable de réunir les divers Atel. de ce pays sous l'obédience d'un G. O. Ottoman, et nous avons eu le bonheur d'y parvenir.

Le G. O. Ottoman est maintenant fondé.

C'était là une création nécessaire dans le pays où naît la clarté du Jour pour l'Europe et qui passe, d'après les traditions, pour être le berceau du genre humain.

Notre œuvre sera, à coup sûr, extrêmement utile à l'expansion de la Maçonnerie universelle et elle a déjà rencontré de précieux appuis et de sérieux encouragements de la part des puissances maçonniques, comme cela résulte de la correspondance échangée entre les obédiences de France et d'Italie.

Nous avons été surtout puissamment aidés en cette circonstance par le G. O. d'Italie pour la réalisation de cette noble entreprise dans un pays où les races, les religions, les nationalités sont si diverses et où il reste encore beaucoup à faire pour le progrès de ce beau pays.

Notre but, en effet, c'est celui du progrès, de l'émancipation de l'humanité, et du culte de la liberté, de l'égalité et de la fraternité. Il s'agit de répandre dans ces contrées les sublimes idées dont la F. M. poursuit la réalisation. Il importe, au plus haut degré, de les bien faire connaître ici, aujourd'hui que le despotisme écroulé a fait place à un régime libéral et constitutionnel.

Nous sommes certains que vous voudrez nous aider de tous vos efforts dans cet immense travail et nous vous serons reconnaissants de nous informer, aussitôt que possible, de votre frat. décision qui sera, nous l'espérons, favorable à notre cause, cause qui doit nous être chère à tous: la diffusion à travers le monde de l'idéal maç.:

Циркуляр Великого Оттоманского Востока (Турции) иностранным федерациям ордена о своем конституировании и с предложением вступить в официальные отношения. 2 апреля 1909 г.

окажется благоприятным делу дорогому всем нам — распространению масонских идеалов на земном шаре.

Первого апреля сего года собрание делегатов нескольких существовавших на Востоке лож приняло решение об основании Великого Оттоманского Востока с местопребыванием в Константинополе. Таких лож насчитывается 45, включая два капитула.

Премного знаменитый брат Мехмед Орфи Паша единогласно избран великим мастером ордена. Высшими должностными лицами являются братья: Мехмед Орфи Паша — великий мастер, Халил Хамада Паша — заместитель великого мастера, Рафаэлло Риччи — первый великий страж, Фуад Хулусси бей — второй великий страж, Давид Козн — великий оратор, Осман Адиль бей — заместитель великого оратора, Надра бей Мутрак — великий казначей, Никола Форте — великий секретарь, Маркион и Зеки бей Мухаммед — заместители великого секретаря, Слотис — великий привратник, Эмир Мухаммед бей Арслан — великий обрядоначальник, Джованни Пеллегрино — великий хранитель печати, Жак Суами — великий архивариус, Андре Антипа — заместитель великого архивариуса, Мишель Нурадунган — великий эксперт, Жорж Сюрсок — заместитель великого эксперта.

Мы также просим вас, весьма могущественный брат, сообщить нам имя гаранта дружбы, которого вы назначите для укрепления братских уз наших двух послушаний, после чего мы уведомим о нашем представителе при вашем послушании.

Великий Мастер Великого Оттоманского Востока Орфи Паша.

Ф. 1412, оп. 1, д. 4460, л. 2-3. Подписанный типографский экз.

Циркуляр Великого Востока Турции всем правильным масонским державам земного шара о своем образовании вместо предыдущей федерации и с предложением вступить в официальные сношения

10 августа 1909 г.

С огромным удовольствием сообщаем вам о правильном сформировании Великого Востока Турции под эгидой Верховного Совета 33 и последнего градуса древнего и принятого шотландского обряда, являющегося регулярным центром ордена для Оттоманской империи и ее владений. Прилагаем к настоящему циркуляру все соответствующие процедурные бумаги¹ согласно предписаниям генерального регламента действительного для всего ордена. Благодаря протоколам правильные масон-

¹ Не публикуются.

Liberté
Egalité Fraternité

شازات
انست

Constantinople, le 10 Août 1909.

A tous les Pouvoirs Maçonniques réguliers répandus sur les deux Hémisphères

S.: P.: U.:

du Ser.: Pri.: Loge: du Libil
Bayreuth.

TT.: CC.: FF.:

C'est avec un immense plaisir que nous venons vous informer que le Grand Orient de Turquie, Pouvoir Symbolique au Rite Ecossais ancien et accepté pour l'Empire Ottoman et ses dépendances, vient d'être régulièrement organisé sous les Auspices du Suprême Conseil du 33e et dernier degré du Rite Ecossais ancien et accepté Pouvoir régulateur de l'Ordre pour l'Empire Ottoman et ses dépendances.

Nous annexons à la présente circulaire, toute la procédure conforme aux prescriptions et statuts généraux, qui régissent l'Ordre entier; par les procès-verbaux, les Pouvoirs Maçonniques réguliers seront assurés que, tout ce que fait par les H.: feu Nicola Forte et Mohamed Pacha Orphi laissait à désirer.

Que tant l.: Nicola Forte décédé et Orphi Pacha ont agi sans mandat, sans qualités et ont dérogé en tout et pour tout aux règlements généraux pour la formation et création d'un Corps Maçonnique.

Des H.: de la Vallée de Constantinople et du territoire Ottoman nous nous sommes réunis en Convent, ensemble avec les H.: des Loges Ottomanes; et nous avons sous les

Циркуляр Великого Востока Турции всем правильным масонским державам земного шара о своем образовании вместо предыдущей федерации и с предложением вступить в официальные сношения.

10 августа 1909 г.

ские державы удостоверятся, что все предпринятое покойным братом Николо Форте и братом Орфи Пашей оставляет желать лучшего. Они действовали без полномочий и надлежащего мандата, полностью нарушив пункты генерального регламента о формировании и создании Массонского корпуса.

Мы, братья из Константинополя и Оттоманской территории, собравшись на конвент вместе с братьями оттоманских лож под эгидой Верховного Шотландского Совета и руководствуясь его братскими наставлениями, признаем Великий Восток Турции, единственную правильную державу, не признав полномочий Мехмеда Орфи Паши, который применил неправильную процедуру.

Братски просим вас признать наш Великий Восток Турции в качестве единственной символической масонской державы Оттоманской империи и ее владений, признанной и инсталлированной Шотландским Верховным Советом, как регулирующей властью ордена оттоманской территории. Убеждены, что вы без колебаний вступите в братские сношения с нашим Великим Востоком и обменяетесь с ним гарантами дружбы. В ожидании этого примите наши наилучшие братские приветствия.

Великий Мастер Мехмет Талаат, заместитель Великого Мастера Галиб, первые великие стражи доктор Мехмед Али, Эдуардо де Нари, вторые великие стражи Осман Фехми Ниязи, Надра Мутран и другие.

Ф. 1412, оп. 1, д. 4460, л. 6. Подписанный типографский экз.

Примечание: Оба документа подтверждают из первых рук участие деятелей масонства в младотурецкой 1908-1909 гг. революции, а также разногласия между ними по процедурным вопросам, что вызвало неоднозначную реакцию иностранных инстанций ордена. Талаат Паша являлся одним из лидеров младотурок, министром внутренних дел, затем членом правящего триумvirата. Фехми Ниязи — руководитель восстания в Македонии против власти султана Абдул Гаида. Среди масонского руководства видные места занимали итальянцы, французы, евреи.

Առթին Խորշուղյանի ներկայացվող հոդվածը, որը բացահայտում է XX դարի առաջին տասնամյակների պատմության որոշ մութ էջեր, լույս է տեսել Երևանի պետական համալսարանի Հայոց պատմության ամբիոնի հրատարակած «Հայոց ցեղասպանությունը. Ռուսմասիկայություններ» ժողովածուի էջերում (Երևան, 2001, էջ 168-185):

Ռ. Լ. ԽՈՐՇՈՒՂՅԱՆ

ԵՂԵՌՆԸ ԵՎ ԲՈԼՇԵՎԻԶՄԸ

Հայերի՝ 1915 թվականի ցեղասպանությունը. որի հետևանքով երիտ-բուրքերը ոչնչացրին ավելի քան մեկուկես միլիոն մարդ. խորապես ակեկոծեց համաշխարհային հասարակական կարծիքը: Տարբեր ազգությունների, դավանանքների, սոցիալ-քաղաքական հայացքների, դասակարգերի և խավերի մարդիկ, իրենց պատվի և խղճի թելադրանքով, դատապարտում էին այդ եղեռնագործությունը:

Այդ համապատկերի վրա խիստ աններդաշնակ էր բուլշևիկների և հատկապես նրանց առաջնորդ Վ. Ի. Լենինի լուրջությունը: Լոռում էր մի մարդ, որը 70 տարի շարունակ հրանցվում էր որպես բարձրագույն անհատականություն, «մեր դարաշրջանի մտքի, խղճի ու պատվի» բուն էություն, հայ ժողովրդի «մեծ բարեկամ»: Մարդ, որը գրել է աշխարհում տեղի ունեցող ամեն ինչի մասին, չարձագանքեց մի ամբողջ ժողովրդի արյունալի ցեղասպանությանը: Չնկատե՞ց, թե՞ չցանկացավ նկատել:

Պատասխանի որոնումները մասնագետին տանում են դեպի մեկ այլ խորհրդավոր անձնավորություն՝ Ալեքսանդր Պարվուս: Նրա կենսագրական տեղեկանքը ներկայացված է ռուս մեծ գրող Ալեքսանդր Սոլժենիցինի «Լենինը Ցյուրիխում» գրքում. «Պարվուս (Գեկֆանդ) Ալեքսանդր (Իգորայի) Լազարևիչ (1867-1924): Ծննդով Միոսկի մահաճգից է (Բերեզինո), մանկությունն անցկացրել է Օդեսայում: 1885 թվականին ավարտել է Օդեսայի գիմնազիան, 1891 թվականին՝ Բազելի համալսարանը: Սկսել է հաջողությամբ տպագրվել ծախ գերմանական մամուլում («Հրապարակախոսական հեղափոխություն»), գերմանական սոցիալ-դեմոկրատներին կապում էր ռուսների (Պլեխանով, Պոտրեպով) հետ: Կազմակերպել է «Իսկրայի» տպագրումը Լայպցիգում և ինքն էլ

տպագրվել է այնտեղ: Իր հրապարակախոսության համար վտարվել է գերմանական տարբեր երկրամասերից, տեղափոխվել այլ երկրամասեր: Պետերբուրգի 1905 թ. Խորհրդի փաստացի ղեկավարը մի քանի ամիս բանտարկվել է Կրեստիում և Պետրոպավլովյան ամրոցում. վարչական կարգով երեք տարով արտաքսվել է Պետերբուրգից, մեկնել արտասահման: Խիստ քննադատել է գերմանական քաղաքականության «ռուսական կուրսը» (մերձեցումը), որը նկատվում էր 1907 թվականից, 1910-1915 թթ. եղել է Թուրքիայում և Բուլղարիայում, հարստացել, եղել է Թուրքիայի և Բուլղարիայի կառավարություններին առընթեր ֆինանսական խորհրդական՝ նրանց համաշխարհային պատերազմ մտնելու ժամանակ: 1915 թվականի փետրվարից բանակցություններ է վարել գերմանական արտգործնախարարության հետ: Նախաձեռնել և մասնակցել է ռուսական հեղափոխության նախապատրաստման և Ռուսաստանը պատերազմից դուրս բերելու գործընթացին: Առևտրի բողի տակ գերմանական դրամ է ուղարկել ռուս հեղափոխականներին, Փետրվարյան հեղափոխությունից հետո՝ բացառապես բոլշևիկներին. նրանց հնարավորություն տալով արագորեն ամրապնդել իրենց մամուլն ու կազմակերպությունը, որը շատ թույլ ու սակավաթիվ էր մինչև 1917 թվականի փետրվարը՝

1 А. Солженицын, *Ленин в Цюрихе, Париж, 1975*, с. 234-235.

Այս նկարագրի հետ մեկտեղ Սապահ-Գյուլանը հայտնում է մի կարևոր տեղեկություն ևս: Պարվուսը Սապահի հետ հանդիպելիս առաջարկել էր ապագայնացնել երկու հայ հեղափոխական կուսակցությունները՝ Հնչակն ու Դաշնակցությունը, ձուլելով նրանց մի զուտ սոցիալիստական կուսակցության մեջ. և այն էլ՝ մի երկրում. որտեղ նույնիսկ պրոլետարիատ չկար: Ու՞մ էր ձեռնառու ցեղասպանության շեմին Թուրքիայում հայ ազգային կուսակցությունների վերացումը: Նման սադրիչ առաջարկի հեղինակի մասին Սապահ-Գյուլանը ավելացնում է. «Պարվուսը մեծ ծառայություն էր. որ մատուցանում էր Իբրիհատին»!:

1 Նույն տեղում, էջ 298:

2 Н. Н. Берберова. Железная женщина, М., 1991, с. 173

Պարվուսին տրված այս բնութագրերը ամփոփում է ռուս դիվանագետ Անդրեյ Մանդելշտամը՝ «պարզապես գերմանո-թուրք փրփուրքաթոր ազենք»¹:

Իսկ ի՞նչ առնչություն ունեն գերմանա-թուրքական գործակալը Լենինի հետ:

1915 թվականի մայիսին Պարվուսը հատկապես Լենինի հետ հանդիպելու համար ժամանեց Բեռն. «Մեկնելով Շվեյցարիա, գրում է Սոլժենիցինը, Պարվուսն ամենից ավելի կանխավայելում էր Լենինի հետ հանդիպումից ունենալիք հաջողությունը: Վաղուց էր հնացել նրանց մյուսխենյան ծանոթությունը, նրանք տարիներով չէին տեսնվել, բայց Պարվուսի աչալուրջ հայացքը երբեք տեսադաշտից բաց չէր թողնում Եվրոպայի այդ միակ անկրկնելի սոցիալիստին, որը միանգամայն անաչառ էր, զերծ նախապաշարմունքներից, մաքրամտությունից, գործի ցանկացած շրջադարձում պատրաստ էր ընդունել հաջողություն բերող հարկավոր մեթոդը, միակ դաժան իրատեսին, որը երբեք չէր հրապուրվում պատրանքներով, սոցիալիզմի երկրորդ իրատեսին՝ Պարվուսից հետո»²:

Լենինին Պարվուսը բացահայտում էր իր նպատակները. «Ես կազմել եմ միակ մեծ պլանը: Ես այն ներկայացրել եմ գերմանական կառավարությանը: Եվ այդ պլանի համար, եթե ուզում եք իմանալ, ես կատանամ քսան միլիոն: Բայց գլխավոր տեղն այդ պլանում ես հատկացրել եմ Ձեզ»³:

Ըստ նրա, ամենից առաջ հարկավոր էր. «Միասնական ղեկավարության տակ հավաքել բոլոր ուժերն ու բոլոր միջոցները, միասնական շտաբից ղեկավարել կենտրոնական տերությունների, ռուս հեղափոխականների և ծայրամասերի ժողովուրդների գործողությունները...: Պլանը համառոտեմ պնդում էր, թե գերմանական ոչ մի հաղթանակ վերջնական չէ, առանց Ռուսաստանում տեղի ունենալիք հեղափոխության. չմասնատված Ռուսաստանը կմնա որպես մշտական անմար սպառնալիք: Բայց նաև ոչ մի առանձին ուժ չի կարող ավերել ռուսական ամրոցը, այլ միայն միասնաբար նպատակամղված նրանց դաշինքը. սոցիալիստական հեղափոխության և ազգային հեղափոխության համատեղ պայքարում Գերմանիայի դրամական և նյութական օժանդակության պայմաններում»⁴:

1 Տե՛ս Սալահ-Դյուլան, Պարվուսի նամակները, էջ 295:

2 А. Солженицин, Ленин в Цюрихе, с. 120.

3 Նույն տեղում, էջ 111:

4 А. Солженицин, Ленин в Цюрихе, с. 114-115.

Այդ պայթյունն, ըստ Պարվուսի, լինելու էր հետևյալ սցենարով. «Գլխավոր լծակը ուկրաինական շարժումն է, առանց ուկրաինական նեցուկի՝ ռուսական շենքը կփլվի: Ուկրաինական շարժումը կփոխանցվի այնուհետև Կուրանի կազակներին, գուցե տատանվեն նաև Դոնի կազակները: Բնական է՝ համագործակցությունը նաև առավել հասուն, գրեթե արդեն ազատ ֆինների հետ: Նրանց հեշտ է զենք ուղարկելը, իսկ նրանց միջոցով՝ Ռուսաստան: Լեհաստանը միշտ հինգ ռուպե հետո պատրաստ է հակառուսական ապստամբության և միայն սպասում է ազդանշանի: Ապստամբած Լեհաստանի և Ֆինլանդիայի միջև կալեկոծվի նաև Մերձբալթյան երկրամասը (մի այլ տարբերակով Պարվուսը նախատեսում էր, որ Օստլեյան նահանգները հաճույքով կմիանան Գերմանիային)...: Կովկասը կտրտված է և նրան դժվար կլինի գրգռել, բայց Թուրքիայի մուսուլմանական ազիտացիայի միջոցով նրան կհամենք դազավաթի՝ սրբազան պատերազմի»¹:

Թուրքիայում Պարվուսի գործունեության վերաբերյալ Սոլժենիցինը տալիս է հատուկ պարզաբանում. «Բարձրանալով երիտթուրքերի օրոք, իր ֆինանսական հանճարը ռուսական ծառի բունը կտրող կացնից վերածելով թուրքականը սնող այգեպանի բահի... Պարվուսը դեսուդեն էր նետվում իր զաղտնի քայլերով, համոզելով կառավարողներին, որ միայն Գերմանիայի կողմում Թուրքիան կազատվի իր անվերջ կապիտուլացիաներից, նա շտապում էր սարքավորում և պահեստամասեր հասցնել թուրքական երկաթուղիների և ջրաղացների համար, ցորեն մատակարարել թուրքական քաղաքներին, որպեսզի Թուրքիան աշնանը ոչ թե պարզապես պատերազմ հայտարարի, այլև հնարավորին չափ արագ իրական պատերազմական գործողություններ սկսի Կովկասում»²:

Պատմական դեպքերի հետազոտությունը ցույց է տալիս, որ Պարվուսի պլանը համաձայնեցված էր նաև թուրքական կառավարության հետ: Այլ կերպ չէր կարող լինել: Գերմանա-թուրքական գործակալը, բնականաբար, պարտավոր էր, Գերմանիայի և Թուրքիայի շահերից ելնելով, պլանը համաձայնեցնել երկու պետությունների կառավարությունների հետ, որոնք պետք է վճարեին դրա համար:

Երիտթուրքերը գործում էին Պարվուսի ղեղատոմսերով: Միմյոք Վրացյանը «Հայաստանի Հանրապետությունը» գրքում պատմում է.

1 Նույն տեղում, էջ 117:

2 Նույն տեղում, էջ 112:

«1914 թ. հունիսին Էրզրումում բացվում է Հ. Յ. Դաշնակցության 8-րդ համագումարը»¹։

Համագումարի աշխատանքներն ավարտված էին արդեն, երբ Էրզրում հասան Իթքիհադի լիազորներ Բեհաեդդին Շաքիրը և Նաջի բեյը, իրենց հետ բերելով մի քանի տասնյակ պարսիկ-ադրբեջանցի զործակալներ ու մարտիկներ։ Իթքիհադի լիազորներն առաջարկեցին Հ. Յ. Դաշնակցության ներկայացուցիչներին, որ դաշնակցականները ռուս-թուրքական պատերազմի ընթացքում միանան թուրքերին՝ աշխատելով ռուսների դեմ ապստամբեցնել կովկասահայերին։ Նրանք պնդում էին, որ վրացիք և կովկասյան թուրքերը (ինա՝ ադրբեջանցիները- Ռ. Խ.) արդեն տվել են իրենց համաձայնությունը և սկսել են պատրաստվել ապստամբության։ Եվ հիրավի, իթքիհադական լիազորների հետ Էրզրում էին եկել և կովկասցի թուրքեր, որոնք հավաստիացնում էին, թե գնում են Կովկաս խռովություններ և ապստամբություններ առաջ բերելու և պատերազմի պարագային, ռուս բանակի թիկունքը կազմալուծելու նպատակով»²։

Սապահ-Գյուլյանի տեղեկությունների համաձայն, Պարվուզը «իր մասնավոր հովանավորության տակ առնելով Կ. Պոլսո մեջ ապաստանող մի քանի վրացի սոցիալիստների, նրանց ուղարկել էր աջարների մեջ՝ ռուս պետության դեմ ապստամբություն հանելու»³։

Թուրքիան ցանկանում էր Գերմանիայի օգնությամբ իրագործել իր պանթուրքիստական, գալթոդական պլանները Անդրկովկասի, Հյուսիսային Կովկասի, Ղրիմի, Իրանական Ադրբեջանի, մերձվոլգյան շրջանների և Միջին Ասիայի նկատմամբ։ 1914 թ. օգոստոսի 6-ին, պատերազմի հայտարարման առաջին օրերին, պայմանագիր կնքվեց Թուրքիայի և Գերմանիայի միջև, որի 5-րդ հոդվածում ասվում էր. «Գերմանիան կը հարկադրե շտկել Օսմանյան կայսրության արևելյան սահմաններն այն ձևով, որ ապահովվի Տաճկաստանի անմիջական շփումը Ռուսաստանում ապրող մահմեդական բնակչության հետ»⁴։ Պատերազմի մեջ մտնելու կապակցությամբ հրատարակված կոչի մեջ Օսմանյան Թուրքիայի կառավարությունը գրում էր. «Չմոռանա՞նք, որ համաշխարհային պատերազմին մեր մասնակցության նպատակը մեզ սոսկ վերահաս սպառնացող կորուստ չէ, այլ մենք կհետապնդենք ավելի անմիջական նպատակ մը- մեր ազգային իտեալին իրականացումը։ Մեր ժողովրդին և

հայրենիքին ազգային իտեալը մեզի մեկ կողմէ կը մղէ խորտակելու Մուկոլյան թշնամին, ատով հասնելու մեր կայսրության համար բնական սահմանի մը, որուն մեջ կը պարփակվին ու կը միանան մեր բոլոր ազգակից եղբայրները»⁵։

Եվ այսպես, համաձայն Պարվուզի պլանի՝ Գերմանիայի դրամական ու նյութական օգնությամբ, ռուսական կայսրությունը մասնատվում էր և կործանվում, նրա տարածքների հիմնական մասն անցնում էր Գերմանիային և Թուրքիային։

Այնպիսի լինի, ելնելով պատմության վերը շարադրված իրադարձությունների գլխավոր մասնակիցների ազգային պատկանելության փաստից, Հայոց ցեղասպանության նկատմամբ ցուցաբերած մերժողական վերաբերմունքում տեսնել սիոնիզմի ազդեցությունը։

Հրեական ազգային-քաղաքական միտքը սերվել է հիմնականում Ռուսաստանում, տեղական միջավայրում⁶։ Եւ դա պատահական երևույթ չէր։ Հարցն այն էր, որ հակասեմիտիզմը միայն Ռուսաստանում էր պաշտոնական օրենսդրական ճանաչում գտել։ Ռուսաստանում միայն հրեաների համար 1791-1917 թթ. գոյություն ունեւ օրենք, որով նրանց թույլատրվում էր բնակվել որոշակի տարածքներում։ Ընդ որում, այդ տարածքների սահմանները տարեցտարի սեղմվում էին։ Ուսումնական հաստատություններ ընդունվելու համար հրեաների առջև դրված էին սահմանափակումներ։ Պետական մակարդակով, պարբերաբար, կազմակերպվում էին հրեական ջարդեր։

Հրեական ազգային-քաղաքական միտքը հրեական հարցը լուծելու երկու ուղի էր տեսնում⁷։ Առաջինը՝ պատմական իրավունքի վրա խարսխված պահանջատիրությունն էր, պատմական Հայրենիքի ազատագրումը, հրեական անկախ պետականության ստեղծումը, որը պատմության մեջ մտել է սիոնիզմ անունով։ Սիոնիզմը հրեաների ազգային գաղափարախոսությունն է⁸։ Երկրորդը՝ համաշխարհային հեղափոխության միջոցով մարդկության ապազգայնացումն էր, ինտերնացիոնալիզացիան, որի արդյունքում կազատագրվեին ամբողջ աշխարհում սփռված հրեաները։ Այդ ուղղությունն էին որդեգրել հրեական ծագում ունեցող բոլոր մարքսիստները, որոնք դեմ էին հրեական ազգային պե-

¹ Ս. Վրացյան, Հայաստանի Հանրապետություն, Բիւրուք, 1958, էջ 8։

² Ս. Սապահ-Գյուլյան, Պարսիստանություններ, էջ 296։

³ «Վիմ», 1937, N 3, հուլիս-սեպտեմբեր, էջ 83։

¹ Չարեանդ, Միացյալ, անկախ Թուրանիա, Արհմը, 1987, էջ 107։

² Shu Duglas Pug, Спор о Сионе, М., 1993, с. 188-194։

³ Նույն տեղում, էջ 191։

⁴ Shu A. B. Волков, П. Г. Тарасов, Государство Израиль и Всемирный еврейский конгресс, М., 1991, с. 71։

տության ստեղծման գաղափարին և այդ պատճառով էլ պայքարում էին սիոնիզմի դեմ: Բացառություն էր կազմում Լև Տրոցկին (Բրոնշտեյն), որը տարագրության տարիներին՝ 1937 թվականին, նկատի ունենալով հրեաների տարագրության ողբերգական հետևանքները ֆաշիստական Գերմանիայում և բոլշևիկյան Ռուսաստանում, հանգեց հրեական ազգային պետության ստեղծման անհրաժեշտության գաղափարին¹:

Պարվուսը, որպես մարքսիստ, նույնպես չէր բաժանում սիոնիզմի գաղափարախոսությունը, և գտնում էր, որ հրեաների ազատագրությունը կգա համաշխարհային հեղափոխության շնորհիվ: Սակայն Ռուսաստանի հրեային բնորոշ ատելությունը ցարական ինքնակալության նկատմամբ, անշուշտ, դրել էր իր կնիքը նրա մտածելակերպի և գործելակերպի վրա, որի պատճառով նա գտնում էր, որ համաշխարհային հեղափոխության առաջին գոհը պետք է դառնա Ռուսաստանը:

Պատմաբան Իգոր Բունիչը համոզիչ կերպով բացահայտում է Պարվուսի մտածելակերպը. «Ինչպե՞ս մեր՝ համաշխարհային պրոլետարիատի կողմից, օգտագործել պատերազմը և որոշել՝ ու՞մ կողքին կռվել: Բոլորին հայտնի է, որ աշխարհի ամենահզոր սոցիալ-դեմոկրատիան՝ Գերմանիայի սոցիալ-դեմոկրատիան է: Եթե սոցիալիզմը Գերմանիայում ջախջախվի, նա կջախջախվի ամենուրեք: Դեպի համաշխարհային սոցիալիզմը տանող ճանապարհը Գերմանիայի ռազմական ջանքերին սատար կանգնելն է: Իսկ այն, որ ռուսական ցարիզմը կռվում է Անտանտի կողմում, պարզից էլ պարզ մեզ ցույց է տալիս, թե ով է սոցիալիզմի իսկական թշնամին: Եվ այսպես, ամբողջ աշխարհի բանվորները պետք է կռվեն ռուսական ցարիզմի դեմ: Համաշխարհային պրոլետարիատի խնդիրն է՝ Ռուսաստանի ոչնչացնող ջախջախումը և հեղափոխությունն այնտեղ: Եթե Ռուսաստանը չապակենտրոնանա և չդեմոկրատացվի, վտանգը կսպառնա ամբողջ աշխարհին: Եվ քանի որ Գերմանիան է տանում մոսկովյան իմպերիալիզմի դեմ մղվող պայքարի գլխավոր ծանրությունը, ապա հեշտ է հանգել միակ ճիշտ եզրակացությանը. Գերմանիայի հաղթանակը սոցիալիզմի հաղթանակն է»²:

Պարվուսի պլանն ավարտվում էր հետևյալ հեռանկարով. «Եվ կենտրոնացված Ռուսաստանն ընդմիջտ կկործանվի: Ներքին պայքարը մինչև հիմքերը կցնցի Ռուսաստանը: Գյուղացիները կսկսեն ուժով հողը խլել կալվածատերերից: Չինվորները խմբերով կփախչեն խրամատներից՝

ապահովելու իրենց մասը հողի բաժանման ժամանակ: Կապուտամբեն սսլաների դեմ, կզնդակահարեն գեներալներին. բայց հեռանկարի այդ մասը հարկ է թաքցնել, այն կարող է տհաճ նախազգացումներ առաջացնել պրոսացիների մոտ:

Սակայն, դա դեռևս բոլորը չէ: Ռուսաստանը ներսից քայքայել ավերիչ պրոպագանդայով, նրա վրա տեղալ համաշխարհային մամուլի ամբողջ թշնամանքը: Հակացարական կամպանիա կսկսեն տարբեր երկրների սոցիալիստական թերթերը, սակայն ծախից աջ ընդգրկելով, այդ հալածանքը հետո կհրապուրի լիբերալ մամուլին, այսինքն՝ ամբողջ աշխարհի մամուլի մեծամասնությանը: Եվ, ընդսմին, հատկապես կարևոր է ընդգրկել Միացյալ Նահանգների հասարակական կարծիքը: Իսկ ցարիզմի մերկացումով՝ միաժամանակ կապաքողարկվի և կխաբիսվի ամբողջ Անտանտը»³: Ահա թե ինչ էր առաջարկում Լենինին Պարվուսը:

Ամփոփելով նյութը, Սոլժենիցինը նկատում է. «Տեսականորեն, ընդհանուր առմամբ, Լենինն այս ամենը ձևակերպել էր դեռ պատերազմի սկզբում: Ընդհանուր առմամբ, Լենինն այդ էր ուզում, դրան էր ձգտում: Բայց Պարվուսի պլանը ապշեցնում էր գործնականությամբ և կոնկրետությամբ»⁴:

Այսպիսով, կողմերի քաղաքական ընթերցումները լիովին համընկնում էին, ինչը և հանգեցրեց Պարվուս-Լենին խոր քողարկված գործարքին: Գերմանա-թուրքական գործակալ Պարվուսի պլանը, փաստորեն, վերածվեց Պարվուս-Լենին պլանի:

Ինչպես տեսանք, Պարվուսի պլանը ներկայացվել էր գերմանական կառավարությանը, որի համար նա պետք է ստանար 20 միլիոն: Ընդ որում, ըստ Պարվուսի, նրա ներկայացրած պլանում «գլխավոր տեղը» պատկանում էր Լենինին: Հասկանալի է, որ եթե Պարվուսը 1915 թ. իր պլանի համար պետք է ստանար 20 միլիոն, ապա «գլխավոր տեղը» գրավող Լենինը ևս պետք է վարձատրվեր համապատասխան ձևով: Գերմանական սոցիալ-դեմոկրատիայի պարագլուխ Էդուարդ Բերնշտայնի փաստարկված կարծիքով, 1917 թ. միայն Լենինը և իր նվիրյալները ստացել էին արդեն 50 միլիոնից ավելի ոսկի մարկ⁵: Տասնամյակներ շարունակ շրջանառության մեջ գտնվող լուրերն այն մասին, որ բոլ-

¹ Shu Исаак Дойчер, Троцкий в изгнании, М., 1991, с. 408-409.

² И. Бунич, Золото партии, СПб., 1992, с. 35.

¹ А. Солженицын, Ленин в Цюрихе, с. 117-118.

² Նույն տիպով, էջ 132:

³ Shu Д. Волкогонов, Ленин. Политический портрет, книга I, М., 1994, с. 222.

շնիկներն իրոք գումարներ են ստացել արտասահմանից, իր հաստատումը ստացավ վերջերս ռուս ճանաչված պատմաբան Դմիտրի Վոլկոգոնովի կողմից, որն ուսումնասիրել էր ԽՄԿԿ-ի Քաղբյուրոյի գաղտնի արխիվային ֆոնդերը։ Նա «Լենին. քաղաքական դիմանկար» երկհատորյակում գրում է. «Փաստաթղթերը վկայում են, որ բուլշևիկների թեղափոխական ակտիվացման և նրանց ցույց տրված ռոլդակի ֆինանսական օգնության լայնածավալ գործողությունում գերմանական կողմից մասնակցում էին Վիլհելմ II-ը, գեներալ Լյուդենդորֆը, գործարար Գադափարախոս Պարվուսը, կանցլերներ ֆոն Բետման-Հոլվեգը և կոմս ֆոն Քյուլմանը, Մոսկվայում գերմանական դեսպաններ՝ կոմս ֆոն Միրբախը և բարոն ֆոն Ռոմբերգը, գերմանական զանապահության քարտուղար Ջիգֆրիդ ֆոն Ռեդերնը, ավելի մանր դեմքեր։

Բուլշևիկների կողմից այդ ներկայացմանը մասնակցում էին Գալեցկի-Ֆյուրստենբերգը, Կրասինը, Իոֆֆեն, Կոզլովսկին, Կեսկուլան, Ռադեկը, Ռակովսկին, մի շարք այլ դեմքեր»¹։

Իսկ ինքը՝ Լենինը։

Դ. Վոլկոգոնովը գրում է. «Ինքը, որպես փորձառու դերուսույց, գտնվում էր կուլիսներում և հետևում էր, թե ինչպես է ընթանում ներկայացումը, որը ստեղծվել էր իր մասնակցությամբ»²։ Լենինը շատ էր ցանկանում հասնել քաղաքական հաղթանակի, նա տարված էր իշխանությունը գրավելու մոլուցքով։ Համաշխարհային պատերազմը շարունակվում էր, և պատերազմում ցարական Ռուսաստանի պարտությունը հաղթանակի ուղի էր բացում Լենինի համար։ Մյուս կողմից էլ, դրանով իսկ իրականացվում էր Գերմանիայի և նրա դաշնակից Թուրքիայի հաղթանակը, որը հանդիսանում էր Պարվուս-Լենին պլանի հիմնական գաղափարը։ Եվ Լենինն առանց տատանվելու բռնեց այդ ուղին։ Եվ թեկուզ ճանապարհին ամբողջ ժողովուրդներ կործանվեին։ Գլխավորը ինդուստրիալ հաղթանակն էր, իշխանության գրավումը։

Պարվուսի պլանը իրականացնելու համար Լենինն առաջ քաշեց «Պատերազմում իր կառավարության պարտության» կարգախոսը։ Գործնականում այդ կարգախոսը նշանակում էր ցարական Ռուսաստանի պարտությունը, նրա տարածքների մասնատումը, Գերմանիայի և Թուրքիայի հաղթանակը։ Իսկ Թուրքիայի հաղթանակը հայ ժողովրդին բերելու էր անհամար կորուստներ, ազգային ողբերգություն։ Հայ բուլ-

¹ Նույն տեղում, էջ 224.

² Նույն տեղում։

շնիկները կուրորեն հետևեցին լենինյան քաղաքականությանը և օբյեկտիվորեն ուղի հարթեցին սեփական ժողովրդի կործանման համար։ «Թեքել են Ռուսաստանի վրա, քանզի բուլշևիկ են»¹. Լենինի այս «թևավոր» ասույթը իր հայրենիքի մասին հայ բուլշևիկները գործնականում կիրառեցին Հայաստանի հարցում։

Հասկանալի է, որ կենսագործելով Գերմանիայի և Թուրքիայի հաղթանակի, Ռուսաստանի պարտության Պարվուս-Լենին պլանը, որը և հանգեցրեց հայ ժողովրդի ողբերգությանը, Լենինը, բնականաբար, չպետք է «նկատեր» մարդկությանը ցնցած Հայոց Մեծ եղեռնը։

Մեր եզրակացության օգտին վկայող մաս ուրիշ փաստեր կան։ Եթե 1912-1914 թթ. լենինյան «Պրավդան» հրապարակում էր հոդվածներ, որոնցում դատապարտվում էին Թուրքիայում հայերի հալածանքները, ապա 1915 թվականի մայիսից, Պարվուսի հետ հանդիպումից հետո, Լենինը և նրա մերձավոր վտարանդի շրջապատը (Գալեցկի, Բուխարին, Ռադեկ, Ուրիցկի և ուրիշներ) լուրջաբար էին մատնում մի ամբողջ ժողովրդի ցեղասպանությունը։

Ժամանակակից լենինյանների երկշտ հակաճառությունները, թե իբր Լենինը պաշտոնապես իր վերաբերմունքը Եղեռնի նկատմամբ մի շարք սոցիալիստների հետ համատեղ գրավոր կերպով արտահայտել է ցիմմերվալդյան (1915) և կինտալյան (1916) կոնֆերանսներում, չի դիմանում որևէ քննադատության։ Կոնֆերանսի նյութերը, որոնք վաղուց տպագրված են, ապացուցում են, որ այնտեղ ընդհանրապես հայ ժողովրդի ցեղասպանության հիմնահարցը ոչ մեկի կողմից չի բարձրացվել, չի քննարկվել և չի արձանագրվել։ Եվ պատահական չէ, որ նույնիսկ «Հայերի ցեղասպանությունը Օսմանյան կայսրությունում» ժողովածուն կազմողները չկարողացան գետեղել այդ գրքում գոնե մի տող վերոհիշյալ կոնֆերանսների փաստաթղթերից։

1915 թ. Շվեյցարիայի իրողություններին անտեղյակ ընթերցողը կարող է առարկել, իսկ եթե Լենինը չգիտեր ցեղասպանության մասին։ Բայց չիմանալ հնարավոր չէր։ Ամբողջ աշխարհի բերքերը հեղեղված էին բարբարոսության այդ խայտառակ ակտի մասին մամրամասն հաղորդագրություններով։ Իսկ Լենինի կենսագրական ժամանակագրությունը, որը սիրով կազմել են նրա խորհրդային ջատագովները, հաճկատարությամբ հաղորդում է, թե քննարկվող շրջանում ինչպես էր Իսիշը

¹ И. Бунин, Золото партии, с. 17.

² И. А. Бергман, История и смысл русского коммунизма, М., 1980, с. 97.

անքուն գիշերներ անցկացնում Շվեյցարիայի գրադարանում՝ ընթերցելով միջազգային մամուլը:

1915 թվականի սեպտեմբերի 9-ին «Ժուրնալ դը Ժնև» խոշորագույն շվեյցարական թերթն իր առաջնորդողը նվիրեց Հայոց եղեռնին: Լրագիրը գրում էր. «Ներկա ժամանակ տեղի է ունենում այնպիսի հրեշավոր գործողություն, որի համեմատ զուսպագրվում է ամեն ինչ. կատարվում է մի ամբողջ ժողովրդի բարբարոսական ոչնչացում»¹: Թերթում տպված նյութին արդեն սեպտեմբերի 10-ին արձագանքեց, նույնպես տարագրության մեջ գտնվող, թուրք գեներալ Շերիֆ փաշան, որն իր մամուլում, ուղղված թերթի խմբագրությանը, մասնավորապես նշում էր. «Պրն խմբագիր: Թույլ տվեք, ի հավելումն պերճախոս հոդվածի, որը գետնեղված է Ձեր հարգարժան լրագրում, հայտնել իմ անձնական վրդովմունքն այն մեթոդների հանդեպ, որոնք կիրառվում են «Միություն և առաջադիմություն» արյունոտ կոմիտեի կողմից»²:

Բայց, համաշխարհային հեղափոխության առաջնորդի մոտ, որը տիրապետում էր շատ լեզուների, բառեր չգտնվեցին մույնիսկ ռուսերենով ցավակցություն հայտնելու համար: Ջանգվածային տեռորը պետական քաղաքականություն դարձրած, համակենտրոնացման ճամբարների հիմնադիր, մի ակնթարթում Ռոմանովների ամբողջ գերդաստանը ոչնչացրած այդ մարդն, անտարակույս, գտնվում էր քաղաքակիրթ մարդկությանը բնորոշ պատվի և բարոյականության կոորդինատների համակարգից դուրս:

Լենինի և նրա նվիրյալների համար ցեղասպանությունը հանդիսանում էր գործունեության միանգամայն ընդունելի մեթոդ: Ռուս զլոդ Վլադիմիր Սոլոուխինն իր «Ցերեկվա լույսով» գրքում օգտագործում է Լենինի մի մամակ, որում վերջինս պահանջում է, կարմիրների նահանջի դեպքում, հրկիզել Բաքուն և նրա բնակչությանը: Հետագոտող Բ. Պուգաչևը, որը հայտնագործել է այդ մամակը լենինյան փակ արխիվում, մասնավորապես ընդգծում է. «Լենինի մամակները նրան բնութագրում են որպես ծայրահեղ դաժան մարդու, ավելին՝ որպես մարդատյաց անձի»³:

Արդյո՞ք Լենինի նաև այդ անձնական հատկանիշով չի բացատրվում այն, որ նա «չնկատեց» հայերի ցեղասպանությունը Բաքվում 1918 թ. սեպտեմբերին, երբ երիտթուրքերը՝ մուսավաթականների օգնությամբ,

ոչնչացրին 30 հազար հայ: Չիմանալ Հայոց ցեղասպանության այդ նոր խայտառակ փաստի մասին նա չէր կարող, քանզի Լենինի կրեմլյան գրադարանում գտնվում էր Բախշի Իշխանյանի «Բաքվի մեծ սարսափները» արժեքավոր գիրքը ռուսերեն լեզով, որը նվիրված է 1918 թ. սեպտեմբերյան ողբերգական դեպքերին: Լենինի բարոյականությունը շատ դիպուկ է բնորոշել ռուս նշանավոր փիլիսոփա Նիկոլայ Բերդյաևը. «Լենինը թույլ էր տալիս պայքարի բոլոր միջոցները հեղափոխության նպատակին հասնելու համար: Նրա համար բարիք էր այն ամենը, ինչ ծառայում է հեղափոխությանը, չարիք՝ այն ամենը, ինչը խանգարում էր նրան...: Համակվելով ծայրահեղական հեղափոխական գաղափարով, նա, ի վերջո, կորցրեց բարու և չարի անմիջական տարբերության ըմբռնումը, կորցրեց անմիջական կապը կենդանի մարդկանց հետ, թույլ տալով խաբեություն, կեղծիք, բռնություն, դաժանություն...: Բացառապես մի գաղափարով համակվելը հանգեցրեց գիտակցության ահավոր նեղացման և բարոյական այլասերման, պայքարի ընթացքում միանգամայն անբարոյական միջոցների թույլատրման»⁴:

Լենինը, լուրջյան մատնելով հայերի ցեղասպանությունը, այնուհետև կատարեց երկրորդ սարսափելի քայլը՝ համագործակցության զնաց երիտթուրք ցեղասպանների հետ: Այս շրջանում բեմահարթակ է բարձրանում մի նոր դեմք՝ Կարլ Ռադեկը (Չոբելզոն): Հրեա, սոցիալիստ-դեմոկրատ, փայլուն լրագրող և հանդուգն, հնարամիտ քաղաքական գործիչ Ռադեկը մտերմացել էր Լենինի հետ շվեյցարական վտարանդիության ժամանակ: Նա գերմանական կնքված վագոնի ուղևորներից էր: 1917 թ. մարտին Ստոկհոլմում միանում է Գանեցկուն և բուլշևիկների ԿԿ արտասահմանյան բյուրոյի ցուցատախտակի հետևում թաքնված, ապահովում է կապը Պարվուսի հետ: 1918 թ. վերջին բուլշևիկները ուղարկում են Ռադեկին Գերմանիա, «օգնելու» այնտեղ պրոլետարական հեղափոխության կազմակերպմանը: Չերքակալվում է, բանտարկվում, հետո՝ ազատվում: Լենինը Ռադեկին օգտագործում էր ամենամուփ և առեղծվածային առաքելությունների կազմակերպման գործում:

Ռադեկը հանձնարարություն է ստանում Լենինից՝ շփման մեջ մտնել Գերմանիայում ապաստան գտած երիտթուրք պարագլուխների հետ՝ Անգլիայի դեմ խորհրդա-թուրքական միասնական ճակատ ստեղծելու համար: Երիտթուրքերի հետ կապն իրականացնելու համար Ռադեկը դիմում է իր վաղեմի բարեկամ Պարվուսին: Վերջինս սիրահոծար ապա-

1 Н. А. Бердяев, Истоки и смысл русского коммунизма, М., 1990, с. 97.

1 Геноцид армян в Османской империи, Ереван, 1982, с. 355.

2 Նույն փնդում, էջ 357:

3 В. Солоухин, При свете дня, М., 1992, с. 216.

հովում է այդ կապը (նկատենք, որ երբ 1921 թ. Վահան Փափազյանը դիմում է Պարվուսին խնդրելով ապահովել կապը բուլնիկների հետ, գերմանա-թուրքական գործակալը մերժում է, ստելով, թե՝ «մեծամասնականներն ոչ ոք կճանչնան»):

1919 թ. ուշ աշնանը տեղի է ունենում Ռադեկ-Թալեաթ հանդիպումը, որն ազդարարում է մի նոր փուլ բուլնիզմի քաղաքական վարքագծում՝ համագործակցություն դադարեցնելու հետ: Մոտավորապես նույն ժամանակ Ռադեկը հանդիպումներ է ունենում Էնվերի և Ջեմալի հետ: Մոսկվայում թուրք դեսպան Ալի Ֆուադ Ջեքեսոյը այդ առիթով իր հուշերում գրում է. «Երրորդ միջազգայինի գլխավոր անձնավորություններից մեկը՝ բուլնիկ խմբագիր Ռադեկը, իմանալով, որ այդ թվականին Բեռլինում գտնվող Թալեաթ փաշան Անատոլիի ազգային շարժման հետ սերտ առնչություն ունի, շփման մեջ է մտել նրա հետ: Ռադեկը թելադրել էր նախկին ռազմական նախարար Էնվեր և նախկին ծովային նախարար Ջեմալ փաշաներին ուղարկել Մոսկվա և խոստացել էր նրանց, որ պիտի ապահովվի օգնությունը Անատոլիի շարժմանը: Էնվեր և Ջեմալ փաշաները տարբեր թվականներին և տարբեր ճանապարհներով մեկնել էին Բեռլինից: Ջեմալ փաշան իր ընկերոջից ավելի առաջ էր Մոսկվա հասել: Թուրքական պաշտոնական պատվիրակությունը դեռ ճանապարհին էր գտնվում, իսկ Էնվեր փաշան խորհրդային մայրաքաղաք էր հասել Բեքիր Սամի Բեյի պատվիրակությունից հետո»¹:

Առաջինը Մոսկվա հասած Ջեմալ փաշան 1920 թ. հունիսի 11-ին Մուստաֆա Զեմալին գրած նամակում հաղորդում է. «Մոսկվայում 15 օրվա աշխատանքից հետո ռուսական կառավարության կողմից ընդունվեց, որ գործունեություն ձեռնարկեն Թուրքեստանում, Աֆղանստանում և Հնդկաստանում... Այս նպատակով, երբ Տաշքենդ հասնեն, պիտի խնդրեն Էմիրից ընդունել ինձ»²: Իսկ 1920 թ. օգոստոսի 26-ին Մոսկվայից Զեմալին նամակ ուղարկեց արդեն Էնվեր փաշան: Նամակում հատկապես ընդգծվում էր. «Ես այստեղ եկա այն նպատակով, որ իսլամական մթնոլորտում ստեղծեն կազմակերպություններ և երկրի փրկության սիրույն աշխատեն: Տեսնվեցի խորհրդային իշխանության ղեկավարների հետ և նրանց էլ իմ մտքերին համախոհ գտա»³:

Բուլնիկներից ստանալով ֆինանսական խոշոր ներարկումներ, դա-

1 ՀՀ ԳԱԱ արևելագիտության ինստիտուտի արխիվ, ֆոնդ 1, ցուցակ 1, գործ 80, էջ 88:
2 Նույն տեղում, էջ 69:
3 Նույն տեղում, էջ 72:

հովում է այդ կապը (նկատենք, որ երբ 1921 թ. Վահան Փափազյանը դիմում է Պարվուսին խնդրելով ապահովել կապը բուլնիկների հետ, գերմանա-թուրքական գործակալը մերժում է, ստելով, թե՝ «մեծամասնականներն ոչ ոք կճանչնան»):

1919 թ. ուշ աշնանը տեղի է ունենում Ռադեկ-Թալեաթ հանդիպումը, որն ազդարարում է մի նոր փուլ բուլնիզմի քաղաքական վարքագծում՝ համագործակցություն դադարեցնելու հետ: Մոտավորապես նույն ժամանակ Ռադեկը հանդիպումներ է ունենում Էնվերի և Ջեմալի հետ: Մոսկվայում թուրք դեսպան Ալի Ֆուադ Ջեքեսոյը այդ առիթով իր հուշերում գրում է. «Երրորդ միջազգայինի գլխավոր անձնավորություններից մեկը՝ բուլնիկ խմբագիր Ռադեկը, իմանալով, որ այդ թվականին Բեռլինում գտնվող Թալեաթ փաշան Անատոլիի ազգային շարժման հետ սերտ առնչություն ունի, շփման մեջ է մտել նրա հետ: Ռադեկը թելադրել էր նախկին ռազմական նախարար Էնվեր և նախկին ծովային նախարար Ջեմալ փաշաներին ուղարկել Մոսկվա և խոստացել էր նրանց, որ պիտի ապահովվի օգնությունը Անատոլիի շարժմանը: Էնվեր և Ջեմալ փաշաները տարբեր թվականներին և տարբեր ճանապարհներով մեկնել էին Բեռլինից: Ջեմալ փաշան իր ընկերոջից ավելի առաջ էր Մոսկվա հասել: Թուրքական պաշտոնական պատվիրակությունը դեռ ճանապարհին էր գտնվում, իսկ Էնվեր փաշան խորհրդային մայրաքաղաք էր հասել Բեքիր Սամի Բեյի պատվիրակությունից հետո»¹:

Առաջինը Մոսկվա հասած Ջեմալ փաշան 1920 թ. հունիսի 11-ին Մուստաֆա Զեմալին գրած նամակում հաղորդում է. «Մոսկվայում 15 օրվա աշխատանքից հետո ռուսական կառավարության կողմից ընդունվեց, որ գործունեություն ձեռնարկեն Թուրքեստանում, Աֆղանստանում և Հնդկաստանում... Այս նպատակով, երբ Տաշքենդ հասնեն, պիտի խնդրեն Էմիրից ընդունել ինձ»²: Իսկ 1920 թ. օգոստոսի 26-ին Մոսկվայից Զեմալին նամակ ուղարկեց արդեն Էնվեր փաշան: Նամակում հատկապես ընդգծվում էր. «Ես այստեղ եկա այն նպատակով, որ իսլամական մթնոլորտում ստեղծեն կազմակերպություններ և երկրի փրկության սիրույն աշխատեն: Տեսնվեցի խորհրդային իշխանության ղեկավարների հետ և նրանց էլ իմ մտքերին համախոհ գտա»³:

Բուլնիկներից ստանալով ֆինանսական խոշոր ներարկումներ, դա-

1 ՀՀ ԳԱԱ արևելագիտության ինստիտուտի արխիվ, ֆոնդ 1, ցուցակ 1, գործ 80, էջ 88:
2 Նույն տեղում, էջ 69:
3 Նույն տեղում, էջ 72:

հիմններն անցան գործի՝ Ջեմալը մեկնեց Տաշքենդ, իսկ Էնվերը՝ հրեա բոլշևիկներ Ջիմովկի, Ռադեկի, Բելա Կուսի հետ միասին մեկնեց Բաքու՝ մասնակցելու Արևելքի ժողովուրդների համագումարին և գերեզման փորելու Հայաստանի առաջին Հանրապետության համար։ Լենինի աջակցությամբ կոմունիստական ինտերնացիոնալում բարձրագույն պաշտոններ զբաղեցրած բոլշևիկները՝ Ջիմովկի (Ռադոմիշելսկի՝ Ապֆելբաում) դեկավարությամբ, Արևելքի ժողովուրդների Բաքվի համագումարից դեռ մեկ ամիս առաջ, Կոմիստերնի երկրորդ համաժողովում, հրապարակաբար դատապարտեցին սիոնիստների ջանքերը՝ Պաղեստինում հայրենի օջախ ստեղծելու ուղղությամբ¹։

Ժխտելով սեփական ազգի անկախ պետություն ունենալու իրավունքը, նրանք, բնականաբար, առավել ևս դեմ էին հայկական անկախ պետականության ստեղծմանը, քանզի, ինչպես ասվում է Կոմիստերնի երկրորդ համաժողովի նյութերում, «Ելնելով ժամանակակից միջազգային իրավությունից, չկա փրկություն կախյալ և թույլ ազգերին, բացի Խորհրդային Հանրապետությունների Միությունից»²։

Բոլշևիկների բարոյական անկումը հայոց եղեռնի հարցում ուներ զարգացման խիստ տրամաբանական օրինաչափություն։ Լռության մատնելով հայոց եղեռնը, այնուհետև համագործակցության մեջ մտնելով եղեռնագործների հետ, Լենինն ու նրա նվիրյալները անխուսափելիորեն և ուղղակիորեն պիտի աջակցեին մի նոր եղեռնագործության, ինչը տեղի ունեցավ 1920 թ.։

1920 թ. օգոստոսի 10-ին կնքվեց Սևրի նշանավոր պայմանագիրը, որը միջազգային իրավական փաստաթղթերում նվիրագործում էր Ազատ, Անկախ և Միացյալ Հայաստանի գաղափարը։ Այդ գաղափարին դեմ էին թե՛ Թուրքիան և թե՛ բոլշևիկյան Ռուսաստանը։

Թուրքիան ցանկանում էր պահպանել Օսմանյան կայսրության տարածքային ամբողջականության անձեռնմխելիությունը, իսկ բոլշևիկներն ունեին իրենց ծավալապաշտական նկրտումները։ Շահերը համընկնում էին, ինչը և հանգեցրեց բուրժ-բոլշևիկյան դաշինքի։

Դեռ 1919 թ. վերջին Ստամբուլ էր ժամանել հայտնի բոլշևիկ Շալվա Էլիավան և հաղորդել էր թուրքերին, որ բոլշևիկները «պիտի լիովին ճանաչեն, ամրացնեն և արագորեն սկսեն օժանդակել իմպերիալիստական

¹ Shu Коммунистический интернационал в документах, М., 1933, с. 129.

² Նույն տեղում։

ճակատի հանդեպ բուրժական ազգային շարժմանը»¹։

Ջեմալը 1920 թ. ապրիլի 26-ին Լենինին գրած նամակում պարզապես առաջարկում էր բաժանել Անդրկովկասը, ընդ որում՝ Վրաստանն ու Ադրբեջանը նախատեսում էր թողնել Ռուսաստանին, իսկ Հայաստանը հռչակել միայնակ։ Միաժամանակ, «իմպերիալիզմի» դեմ պայքար մղելու պատրվակով, Ջեմալը խնդրում էր Լենինից զենք, պարեն, դեղորայք, ռազմաինժեներական նյութեր՝ 5 միլիոն լիրա ոսկի ընդհանուր արժույթով²։

Մոսկվա ուղարկվեց բուրժական պաշտոնական պատվիրակություն, որը 1920 թ. օգոստոսի 14-ին ընդունվեց Լենինի կողմից։ Ինչպես նշում է իր հուշերում Ալի Ֆուադ Ջեքետյը, «մեր ներկայացուցիչները, երբ հիշեցրել են, որ հայերի աղակարարությունը խիստ շատ է և տևականորեն իրենց անմեղության մասին խոսելուն հակառակ, կարծվածին չափ անմեղ չեն, Լենինը ասել է. «Այո, ճիշտ է, սակայն կասկած չկա, որ թե՛ Հայաստանը, թե՛ Վրաստանը շատ մոտ ժամանակ պետք է ստանան մեր ցանկացած ձևը»³։ Թուրքական պատվիրակության նախագահ Բեքիր Սամի բեյը, ամփոփելով իր տպավորություններն այդ հանդիպումից, ընդգծում էր. «Լենինը շատ համակրելի դիմագծերով, շատ բացսիրտ մի անձնավորություն գտանք, մեզ և իսլամական աշխարհի հանդեպ շատ բարյացակամ նկատեցինք»⁴։ Բեքիր Սամի բեյի նշած «բարյացակամության» ակնառու ապացույցն էր 1920 թ. օգոստոսի 24-ին Մոսկվայում ստորագրված բուրժ-բոլշևիկյան դաշնագրի նախագիծը և Լենինի համաձայնությունը Հայաստանի Հանրապետության վրա հարձակում սկսելու մասին։

Նախագծի հենց առաջին հոդվածը հակահայկական է և մերժում է Սևրի պայմանագիրը։ Փաստաթղթում ասվում է. «Ռուսական Հանրապետությունը պարտավորվում է բացարձակապես չճանաչել Թուրքիային վերաբերող և բուրժ ազգային կառավարության ներկայացուցիչ Ազգային մեծ ժողովի կողմից չվավերացված պետական որևէ համաձայնագիր»⁵։

Բոլշևիկները Պարվուսի միջնորդությամբ և Թալեաթի օգնությամբ,

¹ ՀՀ ԳԱԱ արևելագիտության ինստիտուտի արխիվ, ֆ. 1, ց. 1, գ. 80, էջ 88.

² Shu Дженью Харков, Военные в политической жизни современной Турции, София, 1989, с. 268.

³ ՀՀ ԳԱԱ արևելագիտության ինստիտուտի արխիվ, ֆ. 1, ց. 1, գ. 80, էջ 106.

⁴ Նույն տեղում, էջ 107.

⁵ Գ. Լալյան, Հայաստան և Հայ դարը, Նրևան, 1991, էջ 255.

Գերմանիայում գնեցին 6000 հրացան, ավելի քան 5 միլիոն փամփուշտ, 17.600 արկ և այդ ամենը նվիրեցին քեմալականներին: Իսկ սեպտեմբերին Թուրքիան բուլղարիայի Ռուսաստանից ստացավ 200,6 կգ ծուլածո ոսկի:

Կոմիսներն ղեկավարությամբ Արևելքի ժողովուրդների Բաքվի համագումարի կողմից ստեղծված «Արևելքի ժողովուրդների քարոզչության և գործողության խորհուրդը» սեպտեմբերի 17-ին մի որոշում է ուղարկում Կոմիսներին, ՌԿԿ Կենտկոմին և Ռուսաստանի արտաքին գործերի կոմիսարին, որում ասվում էր. «Ուժերի ու միջոցների սպառման հետևանքով Թուրքիայում մարտում է ազգային-հեղափոխական շարժումը: Մուստաֆա Քեմալի Ազգային մեծ ժողովի կառավարությունը դժվարությամբ է շարունակում ռազմական գործողությունները: ... Նման հանգամանքներում ազգայնականներն ի վիճակի չեն պայքարել շարունակել մեկ ամսից ոչ ավելի: Եթե այդ ընթացքում կապ չհաստատվի Խորհրդային Ռուսաստանի հետ, և վերջինիս կողմից չցուցաբերվեն նյութական օգնություն ու քարոյական աջակցություն, ապա ազգային շարժումը կճնշվի: Ազգային մեծ ժողովի կառավարությունը կտապալվի»:

Քեմալական Թուրքիային փրկելու համար սույն փաստաթղթում արվում է հետևյալ առաջարկը. «Խորհրդային Ռուսաստանի ու համաշխարհային հեղափոխության համար կործանարար այդ հետևանքներից խուսափելու նպատակով մեզ անհրաժեշտ է. ա) ինչ գնով էլ լինի և ամենայն արտակարգությամբ աջակցել մարտող ազգային շարժմանը Թուրքիայում, բ) կանխել անգլո-շահական, հայկական և վրացական զինվորական ուժերի միավորումը: Ինչպես մեկը, այնպես էլ մյուսը կարող են ձեռք բերվել միայն թուրքական ազգայնական զորքերի հեպ միավորված, սեփական ժողովրդին ճնշող Դաշնակցության լծից ազատվելու և հեղափոխական Թուրքիայի հեպ միավորվելու դրոշի ներքո Հայաստանի վրա հարձակվելով»:

Եվ այսպես, Բաքվում գործող բուլղարիայի այս կազմակերպությունը՝ Մոսկվային առաջարկում է՝ Թուրքիային փրկելու համար կործանել Հայաստանի Հանրապետությունը, մի գործընթաց, որն անխուսափելիորեն պետք է իրականացվեր հայ ժողովրդի նոր ցեղասպանությամբ. որովհետև Հայաստանի ոչնչացումը՝ փաստաթղթի հեղինակների առաջարկով, հանձնարարվում էր թուրքական զորքերին: Առաջարկն, ինչպես նշվեց,

1 ԽՄԿԿ ԿԿԱ, ֆ. 64, գ. 29, ք. 58-62 (ընդգծումը մերն է - Ռ. Խ.)

արվել է սեպտեմբերի 17-ին, իսկ Թուրքիայի հարձակումը սկսվել է սեպտեմբերի 28-ին: Բացատրությունները, կարծում ենք, ավելորդ են:

Լենինը և իր նվիրյալները հրահրեցին քեմալական արշավանքը Հայաստանի առաջին Հանրապետության դեմ, որի հետևանքով զոհվեցին տարածաշրջանում ապրող հարյուր հազարավոր խաղաղ բնակիչներ: Լենինի համաձայնությամբ, քեմալական զորքերը 1920 թ. սեպտեմբերի 28-ին հարձակվում են Հայաստանի վրա: Թուրքական զորքերն այս անգամ արդեն Արևելյան Հայաստանում են շարունակում հայերի ցեղասպանությունը: Նոյեմբերի 29-ին հայ ժողովրդին փրկելու պատրվակով, Հայաստան են մտնում մահ ոռոսական զորքերը: Հայաստանը կիսվում է Ռուսաստանի և Թուրքիայի միջև:

Բերված նյութերը վկայում են, որ բուլղարացի, բուլղարիայի կուսակցությունը և այդ կուսակցության առաջնորդ Վ. Լենինը մեղսակից են հայերի ցեղասպանությանը:

Ստամբուլում Մեծ Բրիտանիայի դեսպանի նամակը
ընդունվելու և պատասխանատվություն ընդունելու մասին գրություն
գործընկերության մասին ընդունվելու և պատասխանատվություն ընդունելու
ընդունվելու և պատասխանատվություն ընդունելու մասին գրություն
Գաղափարականության մասին խորհրդի միջոցով և միջոցառումների միջոցով
ու միջոցառումների միջոցով խորհրդի միջոցով և միջոցառումների միջոցով
ընդունվելու և պատասխանատվություն ընդունելու մասին գրություն
մասին խորհրդի միջոցով և միջոցառումների միջոցով
Զասպար Բյուրի, Ազատ որմնադիրները (Նորմալությունները)
1 ժողովրդական իշխանության մասին խորհրդի միջոցով և միջոցառումների միջոցով
պատմություն (հատված) 1920-1921 թթ. խորհրդի միջոցով և միջոցառումների միջոցով

Երկու փաստաթուղթ 74
Ուղղված խորհրդի, Երևան, 1920 թ. խորհրդի միջոցով և միջոցառումների միջոցով
Թուրքիայի հանրապետության մասին խորհրդի միջոցով և միջոցառումների միջոցով
ինտերնետային կայքը 98

ԹՈՒՐԷ-ՄԱՍՈՆԱԿԱՆՈՒԹՅԱՆ

ՊԱՏՄՈՒԹՅԱՆ

ԻՆՏԵՐՆԵՏԱՅԻՆ ԿԱՅՔ

Թուրք-մասոնականությունն այսօր հպարտությամբ իր պատմությունը սկսում է 1909 թվականից, երբ թուրքական «Մեծ Արևելք» օթյակի մեծ վարպետ դարձավ Թալեաթը... Այսինքն՝ թուրք-մասոնականությունը, որն այսօր էլ կառավարում է հրեական ծագումով մասոն Քեմալ Աթաթուրքի հիմնած «հանրապետական» Թուրքիան, բոլոր առումներով ժառանգորդն ու իրավահաջորդն է երիտթուրքերի, հետևաբար, պատասխանատուն Հայոց ցեղասպանության:

Թուրք-մասոնականության ինտերնետային կայքը (թուրքերեն) կարելի է գտնել հետևյալ հասցեով՝ www.mason.org.tr

MASON.ORG.TR
HUR VE KABUL EDILMIS MASONLAR BÜYÜK LOJASI - 1909 TÜRKİYE

ԲՈՎԱՆԴԱԿՈՒԹՅՈՒՆ

Երկու խոսք	3
<i>Մեվլան Ջադե Ռիֆաթ</i> , Օսմանյան հեղափոխության մուք ծալքերը և Իթթիհատի հայաջինջ ծրագրերը (հատված)	5
<i>Ջոն Կիրակոսյան</i> , Երիտթուրքերը պատմության դատաստանի առաջ (հատված)	18
Ստամբուլում Մեծ Բրիտանիայի դեսպանի նամակ-գեկուցագիրը Մեծ Բրիտանիայի արտաքին գործերի նախարարին (հատվածներ)	37
<i>Գասպար Տերտերեան</i> , Սիոնիզմի եւ պանթուրքիզմի առնչութիւնները եւ անոնց սպառնալիքը Հայաստանի լինելութեան (հատված)	61
<i>Ջասպեր Ռիդլի</i> , Ազատ որմնադիրները (Ֆրիմասոնները). Աշխարհի ամենահզոր գաղտնի կազմակերպության պատմություն (հատված)	71
Երկու փաստաթուղթ	74
<i>Ռուբեն Խուրշուդյան</i> , Եղեռնը և բոլշևիկները	79
Թուրք-մասոնականության պատմության ինտերնետային կայքը	98